Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 47 (14771) 1992 чылдың март 10, вторник

Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

СОҢГУКЧУЛАРГА БАРААЛГАТКАН

Тыва Республиканың улус депутадынга кандидат, республиканың культура министриниң оралакчызы А. С. Серен болгаш ооң деткикчи бөлүү Кызылдың автоорук техникумунуң залынга соңгукчулар-биле ужуражып, оларга солун концертти бараалгатканнар. Херээженнер байырлалының бүдүүзүнде болган ол ужуражылгашкынконцертке хоорайның ыры болгаш танцы ансамблиниң киржикчилери, республикада сураглыг артистер-даа киришкен. Концертти депутатка кандидат А. С. Серен солун кылдыр башкарып эрттирген болгаш көрүкчүлерниң хүндүткелин болгаш сонуургалын чаалап алган.

Тываның культура ажылдакчыларындан республиканың улус депутаттарының аразында колдуунда-ла төлээ чок болуп турарындан аңаа хамаарышкан айтырыгларны парламентиге чугаалажы бээрге, дыка берге байдалдар тургустунуп турарын, черле шиитпир-биле алырга, культура талазы-биле айтырыгларже кол кичээнгейни угландырар, Тыва Республиканың улус депутаттарының аразынга культура айтырыын харыылаар тускай депутаттыг болуру чугула апарганы чонга билдингир боор. Ынчангаш республиканың улус депутадынга төлептиг кандидат А. С. Серенни дээш бадылаашкыннарын чон соңгулдалап хүнүнде бээр дээрзинге идегеп турар бис.

Маадыр оол КАЛЧАН.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

ЧОННУҢ САНАЛ-ОНАЛЫ— ТУРУЖУВУС ОЛ

Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң соңгулдаларынга чедир каш-ла хонук арткан. Бо онзагай болуушкунга хамаарышкан чагаалар редакцияның улус депутаттарының Советтериниң килдизинге ылаңгыя сөөлгү хонуктарда хөйү-биле кээп турар апарган. Оларның шуптузун-на солун арыннарынга парлап, чырыдар арга бисте чок дээрзи чугаажок. Ук болуушкун республиканың амыдыралынга анаа эвес, онзагай-даа болза, хүн бүрүнүң оон өске-дээ айтырыглары база эвээш эвес-ле болгай. Ооң кадында, Президентиге кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгаларын болдунар-ла аргалар-биле чырыдып турар бис. Президентиге кандидаттар депшидилгезиниң үезинде аңгы-аңгы кандидаттарның дугайында эвээш эвес бижип, чырыдып келгенивисти номчукчулар сактыр ужурлуг.

Ынчалза-даа ол бөгүнгү көре тура, соңгулдаларга белеткелдерниң чоруп турарын чедир чырытпайн, кайы-бир тускай кандидатты камгалаарының, ол дээш суртаал чорударының талазы-биле ажыл чорутпайн, солуннуң туружун илеретпейн турар силер дээн чижектиг чагаалар биске кээп, тус-тус номчукчулар телефон дамчыштыр-даа долгап кээп турарлар.

Дораан-на айтып каалы, Президентиге кандидаттар Ш. Д. Ооржак, Б. Т. Санчи оларга хамаарыштыр бистиң туружувус чаңгыс — бодунуң идегелин илередип, чоннуң депшиткен кижилери-дир, ынчангаш оларның кайы-бирээзин мактаар, деткиир, өскезин бактаар, аңаа удур суртаал чорудар хевирлиг ындыг туруштуг болур арга бисте чок. Солунувус — чоннуң солуну, ындыг болганда, чон боду шиитпирлезин. Президент албан-дужаал дээш маргылдааның түңнели ам каш-ла хонгаш, март 15-те көстүп бээр.

Ындыг-даа болза, бо айтырыгга хамаарыштыр редакцияже аңгы-аңгы утказыг чагаалап кээп турар чүве болганда, катаптап каайн, олар шуптузу салдынмас чүве болганда, оларның допчулалын кылып көрейн.

Бир-ле дугаарында, мындыг чүүлдү демдеглекседим. Тывага президент албан-дужаалының дугайында айтырыг үзе шиитпирлеттинген чүве болганда, бодап көөрге, ол дугайында чагаалар турбас болгу дег. Чок, херек кырында байдал ындыг эвес. Эвээш эвес номчукчулар республикага Президентиниң эргежок чугулазының дугайында катап-катап бижип, Тыва Республиканың бот-догуннаан чоруун быжыглаарынга, хөй националдыг чоннуң, агаар-бойдузун камгалаарынга ооң ужур-дузазын онзалап демдеглеп бижип турарлар. Шак ынчаар Чадаана хоорайдан бистиң хоочун бижикчивис **Шойдар Моңгушевич Дүвендей** бодунуң бодалдарын мынчаар түңнеп, бижээн: «Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Тывага Президент эргежок чугула, республиканың бүгү чону тодуг-догаа чурттазын дээр болза, соңгуп алган Президентивис карак кызыл ажылдаар, чонун камгалаар ужурлуг деп бодаар мен».

Улуг-Хемниң Ак-Туругдан **Янчат Бүрбү**, Шагаан-Арыг хоорайдан **Кара-оол Кыргыс**, Кызыл районнуң Кур-Чер суурдан **Александр Ондар**, Хову-Аксы суурдан **Доржу Ондар**, Кызылдың чурттакчызы **К. М. Оюн** оларның саналдары база-ла колдуунда ындыг утказыг. Президент албан-дужаалын киирери-биле республиканың амыдыралынга кошкү өскерилгелер болурунга идегелин олар илередип, мооң мурнунда туруп келген тургузугга хамаарыштыр боттарының бодалдарын бижип-даа турарлар. Шак ынчаар, Александр Ондар мынчаар бижээн: «Республикага мынчага чедир туруп келген бюрократсыг системаның аай ужуру билдинмес хөделиишкиннеринден чон турупкан. Кандыг чүүлдер биске турбады дээр. Үжен чыл бурунгаар уругларының адазын орус класска кээп олуртуп каанындан ол тыва дылды билбес, аңаа чугаалап-даа, бижип-даа шыдавазындан тыва өг-бүлелер бустурунга безин чедип турар болгай...» Кымның дугайында бижип турарын ол айытпаан-даа болза, редакцияже чагаазын арыг орус дылга бижээнин бодаарга, бодунуң дугайында бижип турар хире. «Президентиге кандидаттар боттарының соңгулда мурнунуң ужуражылгаларынга эвээш эвести-ле аазап, чырыткылыг келир үеге идегелди тывылдырар дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа боттарының ол аазаашкыннарын олар бүзүрелдиг-биле боттандырарлар дээрзи чигзинчиг. Ындыг-даа бол, эки талаже эргилде черле турар дээрзинге бүзүрелдиг мен. Ынчангаш кандидаттарның кайызынга-даа чедиишкиннерни күзеп олур мен» — деп, бодунуң чагаазын ол ынчаар түңнээн.

Чагааларның хөй кезии Президентиге кандидаттар Ш. Д. Ооржак болгаш Б. Т. Санчи оларга хамаарышкан, кайы-бирээзин деткээн чагаалар дээрзи чугаажок. «Президентиге эң төлептиг кандидат — бистиң республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак» деп, Кызыл хоорайның чурттакчызы **Галина Кунчун** бижип турар. «Чуртталгамның дургузунда кандыг сайыт көрбедим дээр. Оларның аразында дөргүл-төрелдерим-даа бар. Ынчалза-даа мендээ ёзулуг боттуг дуза көргүскен чаңгыс дарга — Ш. Д. Ооржак. Ужур эдертир, дүжүметсиг чорук ында чок, амыдыралдың ёзулуг шимчедикчи күжү ол деп билир мен. (Эмин эрттирипкен-даа чадавас, ынчалза-даа номчукчунуң бижээнин, шынап-ла, ындыг. — Н. Б.). Ынчангаш Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарынче номчукчуларны кыйгырып тур мен» — деп, Чадаана хоорайдан **Н. Ооржак** бижээн.

Чаа-Хөл суурдан **Григорий Балдан**, Кызылдан **Валентина Хертек**, Суг-Аксындан **Сендиш Монгуш**, Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканындан **Раиса Монгуш** болгаш өскелер-даа шак-ла ындыг бодалдарны боттарының чагааларынга илереткеннер. «Бир эвес Шериг-оол Дизижикович Президентиге соңгудуп алгаш, бодунуң программазында айытканы тос чүүлүн амыдыралга боттандырып, беш чыл иштинде Тывавысты Россия Федерациязының хожуданнгай девискээрлериниң санындан уштуп,... бот-догуннаан шыдал-күчүлүг күрүне кылып каар болза, «Эр-хей, Шериг-оол Дизижикович» дээр мен. Ынчангаш беш чыл болгаш келир соңгулдаларга катап база соңгуурун бодап көөр мен» — деп, Сүт-Хөлдүң Суг-Аксындан **Дамдынчап Ховалыг** бодунуң чагаазын түңнээн.

Ажыл-биле чугаалаар апаар, ийиги кандидат Б. Т. Санчиге хамаарыштыр чагаалар арай эвээш. «Бодум хуумда Баир Түлүшевич Санчиниң программазын деткиир кижи-дир мен. Ынчангаш президент соңгулдаларының хүнүнде Б. Т. Санчи дээш бадылаарынче номчукчуларны кыйгырдым» — деп, Улуг-Хем районнуң Арыг-Үзүү суурдан пенсионер **Варвара Шивит** бижээн. «Баир Түлүшевич Санчи садыг шугумунга 30 чылдарда ажылдап келген болгаш садыг талазы-биле ооң дуржулгазы улуг, аъш-чем, бараан-сараан берге бо үеде ажылдың бедик бүдүрүкчүлүүн амыдыралга ол боттандырып шыдаар дээрзинге бүзүрелдиг мен» — деп, садыг ажылының хоочуну **Тамара Дендип-ооловна Долгар** Эрзин суурдан бижип турар.

Соңгулдаларның ужур-утказын чедир билбээни ол чүве ирги бе, мындыг чагаалар биске база келгилээр: «Б. Т. Санчи-биле 1957-60 чылдарда чаңгыс полкка шериг албаны эрттирип турдум. Боду черле ажыл дээш кызымак кижи, арга-дуржулгазы-даа шыырак, эртем-билии-даа чедер. Эш Б. Т. Санчи дээш бадылаарынче республиканың бүгү чонун кыйгырып тур мен. Ш. Д. Ооржак ажылынга ээ-харысалгалыг, дуржулгазы бедик кижи. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарынче бүгү соңгукчуларны кыйгырып тур мен». Бо дээрге, Кызыл районнуң Терлиг-Хая суурдан **Дугар-оол Васильевич Дуваповтуң** чагаазындан одуруглар-дыр. Ёзулуг-ла туружу билдинмес чорук бо эвес ирги бе?

А солуннуң туружу чаңгыс — номчукчуларывыстың үзел-бодалдары, санал-оналдары деп база катап катаптап каайн. А бодум хуумда соңгулдалар хүнүнде Ш. Д. Ооржак дээш бадылаар мен. Мээң туружум ол.

Николай БАЗЫР.

«Шын» солуннуң улус депутаттарының Советтериниң килдизиниң эргелекчизи.

ТЕЛЕКӨРҮКЧҮЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Бо чылдың март 13-те Тыва телевидениениң ийиги программазынга 18 шак 35 минутадан эгелеп Тыва Республиканың Президентизинге кандидаттар Ш. Д. Ооржак, Б. Т. Санчи база ол ышкаш оралакчы президентиге кандидаттар А. А. Мельников, В. С. Постников телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыы бээр.

Дамчыдылга үезинде харылзаа тудар телефоннар: 3-27-69, 3-33-23, 3-36-71, 3-24-70.

Төп соңгулда комиссиязы.

УЖУРАЖЫЛГАЛАР УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарның соңгукчулары-биле ужуражылга хуралдарын эрттирген.

Ужуражылгаларга Президентиге кандидат чүве чугаалааш, бодунуң программазының утказын таныштыргаш, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Тываның экономиказын хөгжүдер, ажылчы чоннуң социал камгалалын экижидер дээш чүнү кылып турарын таныштырган.

Ужуражылга хуралдарынга санал берген соңгукчулар Тыва Республиканың Президентизинге кандидат Ш. Д. Ооржактың ажыл-чорудулгазын чүүлдүгзүнүп деткээш, соңгулдалар хүнүнде төлептиг кандидат дээш бадылаашкынын бээрин чугаалап, моон соңгаар ооң ажылынга чедиишкиннерни күзеп турганнар.

Ужуражылгаларга чүве чугаалаан дыка хөй соңгукчулар совхозтарның, колхозтарның, бүдүрүлгелерниң ажыл-агыйының экижидеринге, ажылчы чоннуң амыдыралының экижидеринге деткимче, дуза көргүзеринге хамаарышкан дилеглерни кандидатка киирген.

• • •

Бот-догуннаан Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге кандидат, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак март 9-та Кызылдың дугаары бир автобүдүрүлгезиниң болгаш техниктиг ажаалда станциязының ажыл-ишчилери-биле ужурашкан.

Кандидаттың бүзүреттирген кижизи В. А. Бакулин Президентиге кандидаттың допчу намдарын болгаш программазын чыылганнарга кысказы-биле таныштырып берген. Ужуражылгашкынга санал бергеннер Президентиге кандидаттың программазында кирген чүүлдерни чүүлдүгзүнүп деткээн. Автобүдүрүлгениң начальниги Б. Н. Стрельников, техниктиг ажаалда станциязының ажылчыны Биче-оол, автобүдүрүлгеде профэвилел комитединиң даргазы В. П. Сараев сөс ап, чүве чугаалааш, Тываның экономиказын моон соңгаар хөгжүдер талазы-биле Президентиге кандидаттың программазында эки чүүлдер барын онзалап демдеглээн. Профэвилел комитединиң даргазы В. П. Сараев март 15-те болур соңгулдалар хүнүнде Ш. Д. Ооржак дээш бадылаашкынын бээринче бүгү автомобилистерни кыйгырган.

Ужуражылгашкынның түңнелинде Ш. Д. Ооржак сөс ап, чүве чугаалааш, Тываның баштайгы Президентизинге кандидат кылдыр депшидип, ооң кандидатуразын деткип турары дээш автомобилистерге өөрүп четтиргенин илереткен. Ужуражылгашкынның киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларынга ол харыылаан.

КАНДИДАТТЫ ДЕТКЭЭН

Тыва Республиканың Президентизинге кандидат, республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиңгине директору Баир Түлүшевич Санчи-биле Улуг-Хем болгаш чаа тургустунган Чаа-Хөл районнарның соңгукчуларының ужуражылгашкыннары бо хүннерде эртип турар. Президентиге кандидат Б. Т. Санчи март 9-та Чаа-Хөл районнуң малчыннары, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажыл-ишчилери, ында ажылчын кооперацияның коллективи-биле ужурашкан. Ол-ла хүн Шагаан-Арыгның тудугжулары-биле база ужурашкан.

Бо эрткилээн ужуражылга хуралдарынга Президентиге кандидат бодунуң программазын соңгукчуларга допчузу-биле таныштырып, чугаалап берген.

Президентиге кандидат Б. Т. Санчиниң кандидатуразын чүүлдүгзүнүп, бо бедик албан-дужаалга төлептиг кандидаттың бирээзи дээрзин хуралга санал бергеннер деткээш, Б. Т. Санчи дээш бадылаашкынын соңгулда хүннеринде бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Бот-догуннаан Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге кандидат Баир Түлүшевич Санчи бөгүн, март 10-да, Шагаан-Арыг хоорайга район төвүнүң, районнуң ажыл-агыйларының төлээлекчилери-биле ужуражыр.

(Бистиң корр.).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиги-биле М. М. Даржааны шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Совет органнарга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келгени дээш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Секретариадының организастыг килдизиниң эргелекчизи **Март-оол Манчинович ДАРЖААНЫ** Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың март 9.

«Россия», «Россия Федерациязы» деп аттарны болгаш оларның үндезининге тургустунган сөстерни база сөс каттыжыышкыннарын организацияларның болгаш өске-даа тургузугларның аттарынга ажыглаар чурумунуң дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Күрүне символиказының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун хүлээп алырынга болгаш күштүг болдуруп кииреринге чедир «Россия», «Россия Федерациязы» деп сөстерни болгаш оларның үндезининге тургустунган сөстерни база сөс каттыжыышкыннарын күрүне болгаш күрүнениң эвес бүдүрүлгелерниң, албан черлерниң, организацияларның база өске-даа тургузугларның (политиктиг партиялардаң, профессионал эвилелдерден болгаш шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарындан аңгыда) аттарынга чүгле Россия Федерациязының чазааның чөпшээрели-биле база Россия Федерациязының хүлээп алганы хоойлужудулга актыларынга дүүштүр ажыглаар.

2. Бо доктаалдың 1 пунктузунда айыттынган, боттарының аттарында «Россия», «Россия Федерациязы» деп аттарны болгаш оларның үндезининге тургустунган сөстерни база сөс каттыжыышкыннарын ажыглаан тургузугларның бүрүткел документилерин эде кылырын (ол тургузугларның катап бүрүткели чокка база бүрүткел төлевирин төлетпейн) 1992 чылдың дургузунда боттандырарын Россия Федерациязының чазаа хандырар.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң
Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың февраль 14.

ЧАЛАП ТУР

Бот-догуннаан Тываның улусчу намынга кирер күзелдиг болгаш деткип турар хамаатыларны **КЫЗЫЛ ХООРАЙ ҮҮРҮН** тургузар талазы-биле 1992 чылдың март 11-де 18 шакта Ленин кудумчузунуң 30 дугаар бажыңда Эртемнер академиязының комплекстиг килдизиниң хуралдаар залынга (III каът) болур хуралче чалап тур-бис.

Политчөвүлел.

«УЖУК»—БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Кажан чурт рынок экономиказынче шилчип турда, чогаадыкчы коллективтер канчаар чурттаарыл, кайын амыдыраар акша-төгерик тып алырыл, чүнү кылырыл деп айтырыгларны шиитпирлээр апарган. Республиканың Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң методизи, культура ажылының хоочуну Зинаида Сундуевна Донгак «Ужук» деп биче бүдүрүлге черин тургузарын шиитпирлеп алган.

Кандыг-даа ажылды эгелеп алыры белен эвес. Ол даараңыр машиналарны тып, үреликтерин септеп, белеткеп алган. Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң директору Анатолий Степанович Комбу аңаа ажыктыг сүмени бериш, бүгү тала-биле дузалаан. «Ужуктуң» агар саны ажыттынган. ажылдаар черни тускайлаан. Өөренир күзелдиг кижилерни Кызыл хоорайдан болгаш районнардан күзелин барымдаалап чыгган. Улусчу чогаадылга бажыңының шаанда ниитиниң чуртталга бажыңы турган чериниң бир өрээлинге хүн бүрү аныяк-өскеннер чыглып келир. Оларның кол сорулгазы тыва национал идик-хептиншын даараарын өөренири болгаш чыглып келгеннерге амгы моданың чаа угланиин суртаалдап чорудары болур. Биче бүдүрүлгениң удуртукчузу, башкызы Зинаида Донгактың авазы ус-шевер. «Уран кыс удазынга ораашпас» дижири дег, Зинаида боду даараңыр болгаш хеп бижар талазы-биле тускай өөредилгени дооскан. Ынчангаш арга-дуржулга, билиг ында бар. Ол ышкаш хоорайга болуп эрткилээн даараан идик-хеп делгелгелеринден тыва тоннарны, бөрттерни канчаар даарааның, каастап кылганын өөренип ап турган.

Тыва национал идик-хепти канчаар даараарын санныг кижилер билир. Амгы рынок үезинде идик-хепти боттары даарап алыры чугула. Кижилер кедээ черде алгы-кешти аңаа-ла октаптар таварылгалар бар болгай. Магазиннерде идик-хеп, аъш-чем барык тывылбастап турар үеде чүнү-даа боттары кылып алыр болза, кайы хире ажыктыг, эки деп. Ол ышкаш чер-черде культура бажыңнарының бот-тывынгыр артистеринге кедер идик-хепти аар өртектер-биле хөлезилеп даарадып ап турары чажыт эвес болгай.

Тыва тонну даараары дыка солун. Ооң хөрээниң өкпе талазы чүге ийи каът болур дизе, өкпе дужу чылыг чорзун дээш, а чүрек талазын сериин болзун дээш, таарыштыр даараан болур. Чамдык херээженнерниң даарап алган тоннарын көөрге, угулзаларын таарыштырбаан болгулаар. Ону бир-ле дугаарында аяк хээлиг торгудан быжарда, сагыыр апаар. Кыдыыр постерниң болгаш хендирлериниң өңүн база таарыштырары чугула. Өөктерни дошкалардан кылып алырга, улам аянныг көстүр. Курска келген аныяктар, ылаңгыя амдызында ажыл чок болуп турар аныяк уруглар суг-чинчилерни янзы-бүрү хээлер хевирлиг кылдыр дизерин аажок сонуургап өөренип турар.

Түр өөредилгеге чыглып келгеннер янзы-бүрү хевирлерниң бөрттерин даараарын база өөренип ап турары солун. Хураган, анай кештеринден аныяк-өскенге тааржыр бөрттерни даарап турар. Чамдык уруглар кештерни аалдарындан эккелгеш, дааараш, кедип алган турганын көрдүм. Буяныг херек бүдүрүп турар биче бүдүрүлге чериниң удуртукчузу Зинаидa Донгакка, мастер Лина Серенге сургуулдар өөрүп четтиргенин илередип турдулар. Амгы рынок үезинде халас чүве кала турар, өөренип келген улус акша-төгеринин төлээр. Ынчалза-даа келген суурларынга чеде бергеш, та чеже кижилерге ачы-буян чедирип, тоннарны, бөрттерни даарап бээр чүве. Рынок үезинде база бир саарылгалыг ажыл ол эвес чүве бе? Ол ышкаш херектээш шыва тоннарны, платьелерни база даараарын өөредип турар.

Бир ажыл, өөредилге хүнүнде ол биче бүдүрүлге черинге чеде бергеш, ында өөренип турар чамдык уруглар-биле ужураштым. **Кызылдың 4 дугаар профтехучилищезиниң сургуулу Марина Ховалыг мээң сонуургаан айтырыымга мынчаар харыылады:**

— Амгы рынок үезинде кончуг ажыктыг өөредилге деп санаар мен. Тыва тон,

Культура болгаш рынок

бөрт даарап билбес кижи, ам оларны кончуг эки даарап билир кылдыр өөренип алдым. Оолдарымга тыва тон-куржка, бичии бөрттер даарап бериптер апардым. Садыглардан ол хептерни дилээш-даа, тыппас силер. Чинчи-биле каасталга кылгаш, белек-селекке база берип болур. Оон кедерезе, садып-саарып база көргей.

Кызылда чурттап турар Сержиң Ховалыгның чугаазы:

— Башкыларывыс Зинаида Донгакка, Лина Серенге өөрүп четтиргенивисти өөрүмнүң мурнундан илереттим. Чавага, дошка кылырын өөренип алдывыс. Өөктерни база магазинден сатпас, боттарывыс кылып аптар апардывыс. Районнарда уруглар маңаа бир ай дургузунда өөренип алыр болза, черле хомудавас, харын-даа ажыктыг.

Сүт-Хөл районнуң Суг-Аксындан келген Айлан Ооржак:

— Хол-хапка, платьеге, тонга чинчилерни каастаарын өөренип алырындан аңгыда, бөрттер хөйлеңнер даараарын база шиңгээдип алдым. Кижи дыка хөйнү билип алыр-дыр. Башкыларывыс тыва дылга чугаалап, көргүзүп тургаш, айтырга, ажыктыг, солун болбайн канчаар. Мен бодаарымга, бо өөредилге чериңге даараңыр машиналар, пөс аймаа чугула херек-тир. Өске организациялар бо черни деткип, бүгү тала-биле дузалаар болза деп күзелдиг мен.

Кызылда машина заводунуң ажылдакчызы Ольга Бегзи:

— Амгы рынок үезинде халас өөредилге кайда боор. Өөренип алыры-биле акшаны төлээш, амыдыралга ажыктыг өөредилгени чедип алдым ышкаш. Районнарда ажыл чок аныяк уруглар хөй болгай. Олар бир ай иштинде маңаа өөренип алыр болза, черле ажыктыг. Чүгле чурттаар чер чок чер-дир.

Бодунга кончуг тааржыр кызыл торгудан шыва тон даарап алган аныяк урутга база ужураштывыс. Ол дээрге **Валентина Чүлдүм**-дүр. Ол Кызылда машина заводунда ажылдап турар, хоорайның «Хөөмей» ансамбльде бот-тывынгыр артист. Чамдык солдардан дудак чок хөөмейлептер бо кыс Францияга, Голландияга бодунуң уран талантызын бараалгаткаш келген болгай. **Ол бистиң айтырыывыска мынча диди:**

— Амгы берге үеде аныяк кижилерге ажыктыг түр өөредилгени организастаан, Улусчу чогаадылга бажыңынга биче бүдүрүлгени тургускан культура ажылының хоочун ажылдакчызы, уран-шевер башкы Зинаида Сундуевна Донгакка, амыдырал хандырылга шугумунга 20 чыл ажылдаан дуржулгалыг мастер Лина Херлиневна Серенге буянныг ачы-дузазы дээш өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Чүгле бо бүдүрүлге черинге бүгү тала-биле Тыва Республиканың Культура министерствозу дузалаар боор деп идегээр кижи-дир мен. Деткимче черле херек.

Улусчу чогаадылга бажыңында биче бүдүрүлге чери орулганы киирип ап турар, ооң сан-түңүн коммерцияның чаңыды дээш ыттавас улус болду. Оон ыңай районнарга салбырлар ажыдарын база планнап турар. Бай-Тайгадан Раиса Кыргыс өөренгеш чаныпкан, аңаа баргаш, салбыр ажыдарын аазаан. Шынап-ла, «Ужук» ужукталып бар чыдар хевирлиг. Ында ажылдап турар башкыларның күзели канчап-даа тургаш, алгы-кеш даараар машина тып алыры болуп турар. Ам дараазында өөренирин күзээннер соңгулда соонда, республиканың Улусчу чогаадылганың культура төвүнге чедип келир ужурлуг. База бир ай өөренир, ынчалза-даа төлевирлиг. Шынап-ла, республиканың районнарында ажыл чок аныяктар хөй дижип турар болгай бис. Олар «Ужукка» өөренип ап болур ышкажыл. Аңаа чүгле уруглар эвес, а оолдар чүге өөренип болбас деп. Садыг-саарылгалыг бо үеде кым-даа болза тыва тон даарап, бөрттер кылып өөренип алырга, кижилерге-даа, боттарынга-даа ажыктыг ышкажыл.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: өөредилге үезинде бөлүк уруглар.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ЧЕРИВИСТИҢ ЭЭЗИ БОЛУУЛ

Амгы үеде Россия Федерациязында, Тыва Республикада чорудуп турар чер реформазының тодаргайлаарга, черниң ажыглалын эде көрүп турарының кол утказы, оон кол сорулгазы — черге ажыл-агый чорударының янзы-бүрү хевирлерин деӊ эргелиг байдалга хөгжүдерин күрүнениң мурнундан бүгү талалыг деткип, черни ёзулуг ээлеринге хүлээдип бээри. Мооң мурнунда чылдарда черниң ёзулуг ээзи чок болгаш чер дугайында айтырыг бо хүннерде ышкаш ындыг чидиг байдалга турбаан.

Сөөлгү 20 чылдарның иштинде черниң шынарының кайы хире өскерилгезин республиканың химижидилге станциязының шинчилелдериниң түңнелдери көргүзүп турар. Ол чылдарның иштинде хөрзүнде гумустуң азы үнүшке ажыктыг бүдүмелдерниң бары 3,2 хуу турганындан 2,6 хуу чедир кудулаан, азы тарылга шөлүнүң га бүрүзүнден үнүшке ажыктыг 15 тонна бүдүмелдерни чидирген болуп турар.

Республикада черниң шынарын экижидери-биле элээн каш чыл бурунгаар чер ажыл-агыйының системазын ажылдап кылган турган. Ында көрдүнгени-биле алыр болза, чылдың-на тарылга шөлүнүң га бүрүзүнге 14,2 тонна органиктиг чемишчидилгени чажар ужурлуг, а херек кырында ол ажыл долузу-биле кылдынмаан. 1990 чылда республикага 120,4 муң тонна өдек ириндизин чажып, тарылга шөлүнүң га бүрүзүнге чүгле 500 килограммны төккен. 1991 чылда өдек ириндизиниң ажыглалы оон-даа эвээжеп, тарылга шөлүнүң га бүрүзүнге деңгүпле 200 килограмм онаашкан. Бо дээрге бүгү тарылга шөлдеринге хамаарыштыр алган сан-чурагайлар-дыр. Органиктиг чемишчидилге шуут төктүнмейн турган шөлдер база бар болгай, чүге дээрге бо ажыл тарылга шөлүнге деӊ-дески эвес чоруп турган.

Республикага химижидилге каттыжыышкыны турда, оон чемишчидилге отрядтары совхозтарның, колхозтарның шөлдеринге ажылдап, чыл бүрүзүнде 380—400 муң тонна өдек ириндизин база 25—28 муң тонна минералдыг чемишчидилгени ажыглап турган. Ол үеде Тыва чылда 150—180 муң тонна тарааны өстүрүп ап турган. Черниң шынарының баксырааның бир чылдагааны — оон беримчелиг чоруун бедидер дээш доктаамал ажылдарны чорутпайн турганында. Ажыл-агыйларның удуртукчулары, агрономнары тарылга шөлдеринге кедээ ажыл-агый культуралары тарып өстүрериниң ээлчештирилгезиниң, тарымал культураларның үрезиннериниң төөгүзүнүң дептерлерин долдуруп, аңаа үндезилеп агротехниктиг аргаларны сагыыр талазы-биле хемчеглерни албайн турар.

Чер ажыглалынга мындыг байдалдың тургустунуп келгениниң чүнүң-биле тайылбырлап болурул? Черни ажыглаарының чурумнарының, черниң эдилекчилериниң эргелериниң, хүлээлгелериниң дугайында хоойлу-дүрүмнүң бистиң республикага мооң мурнунда турбааны, оон уламы-биле черни ажыглааны дээш кижилерниң харыысалгазын хоойлу-дүрүмге быжыглавайн турганы-биле тайылбырлап болур.

Бистиң республика РСФСР-ниң Чер дугайында хоойлуларының чыындыларын удуртулга болдуруп турза-даа, Тываның ылгалдыг чүүлдерин ол хоойлу чыындызында онзалап көрбээн. Оон ыңай ында чер эдилекчилериниң черни багай ажыглааны дээш харыысалгазын шыңгыыраткан хемчеглер база чок. Россия Федерациязынга чер ажыглалын үндезини-биле экижидериниң дугайында хоойлуларны хүлээп алган соондарый Тыва Республикага база чер ажыглалын үндезини-биле экижидериниң дугайында хоойлуларны хүлээп алган болгай. Ол дээрге «Чер реформазының дугайында», «Кодээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында», «Чер дээш төлевир дугайында» хоойлулар-дыр. «Тыва Республикага чер реформазын чорударының соңгаарлаттынмас хемчеглериниң дугайында» база «Колхозтарны, совхозтарны эде организастаарының чурумунуң дугайында» доктаалдарны база Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели үндүрген. Бо документилер бистиң республикага чер реформазын чорударынга, черниң ээзин тыварынга, оон эрге-ажыктарын тодарадырынга, харыысалгазын быжыглаарынга үндезинни берип турар.

Районнарның чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттери эрткен 1991 чылда 141,9 муң га ажыглал черни аңгылдааш, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга, кедээ ажыл-агый кооперативтеринге, мал болгаш чер ажыл-агыйы эштежилгелеринге, коллективтиг сад болгаш огород организастап алыры-биле күш-ажылчы коллективтерге быжыглаан. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга ниитизи-биле 42,0 муң га (оон иштинде 2,6 муң га чер тараа шөлдери), хоорай чурттакчыларынга дача тудары-биле 200 га черни, коллективтиг огород тударынга 1,6 муң га тараа шөлүн аңгылап берген. Оон ыңай хоорайларның болгаш суурларның чурттакчыларының хууда малының одарынга, мал чеми тарып өстүреринче черлерни база быжыглаан. Шак мындыг ажылдың түңнелинде чүгле кедээ Советтерниң эргезинде амгы үеде ниитизи-биле 349,6 муң га чер кирген. Оон иштинде 5,4 муң га тарылга, 12,4 муң га сиген, 270,8 муң га одар шөлдери. Арат болгаш тараачын ажыл-агый тургузуп алыксаан ам-даа 142 кижи чер бээриниң дугайында билдириишкиннерни кирип каан.

Колхозтар болгаш совхозтар 28,8 муң га тарылга шөлүн ажыглавайн турарын чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттер 1991 чылда илереткеш, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шиитпири-биле чаа хевирниң ажыл-агыйларын организастаары-биле район Советтеринге ол черлерни быжыглаан. Чер реформазын чорудар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыынга, «Колхозтарны, совхозтарны эде организастаарының чурумунуң дугайында» Россия Федерациязының чазааның доктаалынга дүүштүр колхозтарның болгаш совхозтарның күш-ажылчы коллективтери ажыл-агыйының экономиктиг байдалын ханызы-биле өөренип көрүп тургаш, ажыл-агыйны канчаар чорударының хевирин бо чылдың март айга чедир шилип алыр ужурлуг. Ол ажылды чорудары-биле республика, район, ажыл-агый комиссияларын тургускан. Комиссияларның сорулгазы колхозтарны, совхозтарны эде организастаар талазы-биле ажылды организастаары, ажыл-агыйларның экономиктиг байдалын тодазы-биле сайгарып көөрүнге дузалажыры, ажыл-агыйның, оон кежигүннериниң эрге-ажыы хоойлу-дүрүмге дүүштүр камгалаттынган турарын магадылаары.

Ажыл-агыйның кандыг хевирин шилип алыры коллектив кежигүннериниң бүрүн эргези. Бир эвес олар шилилгени кылган болза, Россия Федерациязының «Бүдүрүлгелер болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы чорук дугайында», Хоойлуга дүүштүр хоорай, район Советтериниң күүсекчи комитеттеринге эде бүрүткелди эртер ужурлуг. Ажыл-агыйларның хевири колхоз хевээр артып каап-даа болур, коллективтиг бүдүрүлге-даа, ассоциация, акционер ниитилели дээш, хөй янзы дээрзи билдингир. Оларга черни тургустунган чурум, өй-чижек ёзугаар бээр. Ажыл-агыйны чорударынга ажыл-агый чорудулгазының шупту хевирлери хоойлу-дүрүм мурнунга деӊ, экономиктиг, юридиктиг дээш, өске-даа эрге-ажыктары камгалаттынган болур.

Ажыл-агыйларга быжыглаар ортумак чер үлүүн районнарның чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттер тодарадыр. Ажыл-агыйларның боттарының иштинде чер үлүүн совхозтарда, колхозтарда тургустунган комиссиялар тодарадыр, оон-биле коллективтиң кежигүннерин таныштырар. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны, эштежилгелерни, кооперативтерни организастаар күзелин илереткен кижилерге оларның чер үлүүн шаптык чокка бээри-биле ону ынчаар кылып турарының ужуру-даа ол.

Арат болгаш тараачын ажыл-агый тургузары-биле чер алыр дээн кижилерниң билдириишкинин чугаалажып, оларның дилээн күүседири мурнунда элээн нарын чурумнуг турган. Ону беш чадаың органнарынга шиитпирлеп, билдириишкин кирген кижилерни ай-айы-биле манадып турган болза, ам ону бөдүүнчүткен. Чер алыксаан кижиниң дилээн районнуң күүсеком даргазы чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттиң кирген документилеринге үндезилээш, хандырып болур.

Бо чылын бистиң кол сорулгавыс болза бар турган черивисти камныг ажыглап, оон беримчезин бедидип, боттарывысты аъш-чем-биле четчири-биле хандыртынары, мал-маганга быжыг чем курлавырын келир кышка удур тургузары. Кызыл болгаш өске-даа хоорайларда янзы-бүрү организацияларга, ногаа, картофель дээш өске-даа культураларны тарып өстүрүп алыры-биле черни алыр дугайында чагыгларны чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттерге кииреринче сүмелеп тур бис. Бо ажылды улус депутаттарының Советтериниң күүсекомнары-биле кады дарый чорудар ужурлуг. Час чоокшулаан, үе эвээш арткан. Оон-биле кады бажыңнар чанында участоктарга, дачаларга, ниитиниң огородтарынга ногаа дээш, өске-даа культураларны тарып өстүреринге амдан эгелээш белеткензе эки.

Мурнуку үеде чер дээш, ону багай ажыглааны дээш кандыг-даа харыысалга чок турган болзувусса, ам Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлу ёзугаар бүдүрүлгелер, колхозтар, совхозтар, коллективтиг бүдүрүлгелерден эгелээш, дача ээлеринге чедир черни ажыглаваанын, багай ажыглааны дээш харыысалгага хүлээр апаар.

Хамык ужур ында эвес, а төрээн черивистиң ёзулуг ээлери болуулу, оон кежиин четтирер дээш карак кызыл, шудургу ажылдаалы.

Алан-оол СОТПА,
Тыва Республиканың Чер реформазының база чер курлавырының талазы-биле күркомунуң даргазы.

Депутатка кандидат

СЕТКИЛ, ЧҮРЭЭ—УРАН ЧҮҮЛДЕ

Республиканың театр-концерт каттыжыышкынының уран чүүл удуртукчузу, культура министриниң оралакчызы, Кызылдың дорожный № 21 округтан Тыва Республиканың улус депутадынга кандидат Анатолий Сергеевич Серенни республикада таныывас кижи ховар. Ону чүгле культура ажылдакчылары эвес, улуг, биче чон ужуражылгалардан, теле, радио дамчыдылгалардан таныыр. Ол бедик мергежилдиг режиссер, театр, кино уран чүүлүнүң билдилиг ажылдакчызы, журналист, республиканың стол теннизиниң федерациязының даргазы, спорт талазы-биле Россия чергелиг судья, бо-ла бүгү ажылдардан аңгыда, Кызылдың дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде эстетиктиг болгаш делегей культуразы эртемнерни база башкылап турар. Бодунуң чедип алган мергежилиниң аайы-биле шак мындыг хөй талалыг ажылдарны ол кылып, бүгү-ле чүүлдерге четтигип, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап чоруур.

— Хамык ужур кандыг-ла-бир черге улуг дужаал ээлээр, дарга депутат болурунда эвес, амыдыралга көскү ажыл-херектерни боттуу-биле кылырында, чоннуң кижиге бүзүрелин, улуг идегелин бадыткаарында — деп, Анатолий Сергеевич чүнүң-даа мурнунда мону чугаалаар.

Кижи ылап-ла депутат апаргаш ажылдаар ужурлуг эвес, черле ажылдакчы кижи чон мурнунга көскү ажыл-херектерни шыдаар шаа-биле кылыр, тыва чоннуң культуразын сайзырадыр, улусчу чаңчылдарны нептередир. Оон кол-ла сорулгазы мындыг. Хоорайга Анатолий Серенге ужуражып дизе, ону кижи белен тыппас. Ол кезээде хайнып ажылда. Чай аразында аңаа ужуражы бергеш, оон-биле чугаалажыр аргалыг болдум.

— **Анатолий Сергеевич, бүгү-ле ажылыңарга канчап четтигип турар силер?**

— Хүн бүрүде кылза чогуур ажылдарымны планнап, баш бурунгаар хуваап алыр чаңчылдыг мен. Кижи шыдавас черинче чүткүп турбас, «хирезин миннир, хирин чунар» болгай. Бир чеже, ынчаар хөй талалыг ажылдап чаңчыгып калганымда. Бичии-даа хостуг, аңаа олуруп шыдавас-тыр мен. Ынчаар ажылдаарга, ажыл кижиге күштүг, улуг энергияны мага-ботка берип турар.

— **Чамдыкта кижиниң планнап алган ажыл-херээ чогувайн-даа барып болур, ынчап баарга кижиге дыка берге апаар. Силер мындыг таварылгада канчаар силер?**

— Ийет, ындыг чүүлдер тургулаар харын. Кылыр дээн сорулгамны ылап-ла чедип алыр мен. Шаанда мындыг үе турган. Кижи бир чүве планнап алырга, бир улуг дарга келдирер, чок болза ажыктыг, ажык чок үе-шак чидирип хуралдаткаш туруп бээр. Ол үеде ажылымга мындыг чүүлдер харын шаптык болуп турган. Ынчалза-даа планымны кандыг-бир кылза чогуур ажылым-биле таарыштыр солуп четтигиптер чордум.

— **Кандыг-бир ажыл кылгаш аңаа таарзынып, бодуңарга кандыг үнелелди бээрдир силер?**

— Шыны херек, бо-ла чорааш бодумнуң кылган ажылымны кезээде бодумга шүгүмчүлекчи ёзу-биле сайгарар кижи мен. Канчаар-даа ажылдап кааш бодумга ол ажылды чүгээр кылгандыр мен деп үнелээр мен. Чүге дээрге ол менээ эки демдек-тир.

— **Культура талазы-биле кандыг эртем дооскан силер, чүрээңерге чоок ажылыңар чүл?**

— 1970 чылда Чөөн Сибирьниң культура институдун дооступ, театр талазы-биле режиссер кижи мен. Аңаа өөренип тургаш-ла дыштанылгамда Тыва телевидениениң режиссерунуң ассистентизи турдум. Режиссер ажылым телевидениеден эгелээн. Театр талазы-биле база тускай эртемниг мен. 1989 чылда Чылгычы Ондарның «Ханныг истер» деп шиизин Логачев-биле кады тургустум, ийи дугаар дузалакчызы турдум. Ам «Үннер» деп шии тургузуп тур мен. Оон аңгыда, эстрадага база чоок мен. Тывага Улусчу революцияның 70 чылында, Наадым дээш хөй янзы улуг-улуг байырлалдарда концерттерниң программазын база тургусчуп турдум. Ам-даа республика чергелиг ындыг улуг, биче-даа концерттерниң программазын чаарты тургузарынга үлүүм кииириштирер апаар мен. Кино талазы-биле база университет доостум. Совет болгаш даштыкы киноларны теория болгаш төөгү талазы-биле сайгарар ындыг эртемниг мен. Ынчангаш уран чүүлде эң сонуургаар чүүлүм — кино болгаш театр.

— **Хостуг шагыңарда спортту база кагбайн чоруур силер бе?**

— Ийе, спортту кандыг-даа назы-харлыг кижи кааптар болбас. Ол — кижиниң өңнүү. Ол чок болза кижи могаачал, туруучал, үндараачал. Спорт талазы-биле Россия чергелиг судья, республиканың стол теннизиниң федерациязының даргазы болур хүлээлгемни күүседип турар мен. Ол талазы-биле чугаалаар чүве болза ба ап эвес. Түңнелдиг чедиишкиннерлиг бис.

— **Чүге депутатка кандидатче депшиттире бердиңер, күзелиңер ындыг болганы ол бе, Анатолий Сергеевич?**

— Эгезинде чугаалаадым. Амгы үеде улуг дарга болуру, депутаттаары албан эвес. Ындыг-даа болза бистиң Дээди Совете чаңгыс-даа культура, уран чүүл черлеринден депутат чок. Ынчангаш чогаадыкчы эвилеңдер, культура ажылдакчылары мону өөренип көргеш, мени чон мурнундан депшидип, улуг бүзүрел-биле идип үндүрген. Ол дээш чепшээрежип, тыва культураны бедик деңнелге тургузар дээш кызыдып турарывыс бо. Бир эвес депутат апаар болза, ол ажылды экижидеринге улуг дуза, деткимче черле турар дээрзи чажыт эвес болдур ийин. Ынчалза-даа дөмей-ле ажылдаар, чүткүүр, демисежир апаар. Рынок экономиказының үезинде культура ажылдың экижидери эң берге, харыысалгалыг ажыл. Мачаа чүгле сеткил чаңгыс, чүткүлдүг, демниг ажыл херек. Ынчангаш хамык ужур депутат болурунда база эвес болдур ийин.

Лидия ИРГИТ.
Журналист.

Бии-Хем районнуң ажыл-агыйларында биче бүдүрүлгелер, улуг эвес кооперативтер болгаш тараачын ажыл-агыйлыг коллективтер сөөлгү үеде немежип турар.

Чаа тургустунган «Бии-Хем» совхозта бо талазы-биле ажыл база элээн хөнүп турар.

Совхоз төвү Сушь суурдан ырак эвесте арендатор малчыннар Олег Байкара биле Борис Хөвеңмей эрткен чылын-на элээн каш молдургаларны хүлээп алгаш, совхоз-биле тускай керээлиг ажылдап турар. Ам оларның коданында чүгле бода мал эвес, харын ангор өшкүлер, хаваннар немешкен. Эрткен чайын олар боттарының күжү-биле четчир сигенни болгаш өске-даа мал чемин белеткеп алганындан оларның коданында кыштаглаашкын багай эвес байдалда эртип турар.

Сөөлгү үеде өртектер өскени-биле холбаштыр арендатор малчыннар чамдык бергедээшкиннерге таваржып турар. Чүге дээрге оларның күрүнеден чээлиге алган акша-төгерик мал азыраарынга эргежок чугула чүүлдер садып алырынга чедишпейн турар. Амгы үеде оларга тудуг материалдары, одаар чүүл болгаш техника аймаа шыңгыы негеттинип турар. Бо талазы-биле олар районнуң удуртулгазынга болгаш республиканың тараачын болгаш арат ажыл-агыйының ассоциациязынга каш удаа тургускан-даа болза, амга чедир тодаргай дузаны албааннар. Мооң түңнелинде арендаторлар мал чеми болгаш дилиг материалдары сөөртүр база хөмүрлээр машина-техника чок болганындан бергедээшкиннерге таваржып турар.

Үе-шаг берге-даа болза, бо кызымак арендаторлар продукцияны совхозка керээ ёзугаар күзүн садар дээш улуг идегел-биле ажылдап турарлар.

(Бистиң корр).

ЧУРУКТА: «Бии-Хем» совхозтуң баштайгы арендаторларының бирээзи Олег Байкара төрүттүнген баштайгы ангор анайлары-биле.

АДАЛАР КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Бистиң Эрги-Барлык школазында бүгү өөреникчилерниң ниити саны 670. Оларның иштинден бо чылын эге школаның 4-кү клазын үш класс доозар болгаш ортумак школаның 5-ки клазынче шилчиир (4 а, б, в класстар). Февраль 23-те бо класстарның башкылары адалар конференциязын организастап эрттирдилер. Ол конференция адаларга-даа, оларның уругларынга-даа, башкыларга-даа дээштиг солун, уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле дыка-ла хөй ажыктыг чүүлдерни оон билип алганнар боор деп үнелеедим. Бо башкылар ындыг конференцияны уруглары 2-ги класска өөренип турда база организастап эрттиргенин чаладып келген адалар-даа, уруглар боттары, башкылар-даа сактып чугаалап, ам дөрткү класска эрттирерге оон-даа солун, утка-шынары делгем, ылангыя уругларның адаларының дугайында бижээн чогаадыглары, оларның ачаларының дугайында чураан чуруктарының утказының улам ханы апарганын мактап, сонуургап турдулар.

Амыдыралга дески чүве турар эвес. Чамдык уругларның ачалары оларның аразында ам чок, ачам чок апарган деп хомудап, ачавыс бистиң аравыска чурттап чораан болза, дыка-ла эки болур ийик дээн чаш сеткилдиң чаңгырбайн, оларның овур-хевирин сактып бижип, ажыл-ишке кызымак, ажы-төлү дээш канчаар сагыш салып чорааның шаа-биле сактып, ачазының чогунга кызыгаар чок хомудап чоруурун төөгээн, кээргенчиг-даа чогаадыглар бар болду.

Конференцияның чорудуунуң планы мындыг: **бирээде**, кижизидилгеге ада кижиниң ролюнуң талазы-биле янзы-бүрү сөстерни, цитаталарны шевергин кылдыр бижээш, аскылап каан. **Ийиде**, уругларның «Ачам ажылының үезинде», «Ачам хостуг үезинде» деп темаларга чураан чуруктарын делгей аскан. **Үште**, класстың столдарын тегериктей салгаш, хөнектерде сүттүг, изиг шайны, соктаан далганны, чиңге-тарааны тавактарда салып каан.

Оон бирги кезээн конкурс-биле эгелээн. Ында адаларга янзы-бүрү айтырыглар бар. Адаларны ийи командага үзүп каан. Оларга кижизидилге талазы-биле айтырыглар, тыва оюннар, тывызыктар, анекдоттар, кожамык-даа ырлаар кылдыр таарыштыр тургускан болду. Ийиги кезээнде 4 а класстың башкызы Валентина Дорзуковна Хомушку кижизидилге талазы-биле ханы утказыг беседа кылган. Үшкү кезээнде, уругларның чогаадыгларын тус-тус класс башкылары номчуп, адаларга сонуургаткан болгаш бирги класстан эгелээш-ле уругларының хуралдарынга кээп, кичээлдеринге олуржуп, школаның хөй-ниити ажылдарынга сонуургалдыг кээп турар адаларның адын адаан, оларга мактал сөстерни сөглээн. Чижээлээрге, 4 б класстан Семен Калиндивиевич Салчак, Вячеслав Очурович Саая, Михаил Апан-оолович Ооржак, 4 а класстан Ужар-оол Джорович Хомушку, Сагаан Борбакович Донгак, Валентин Өктек-оолович Сарыглар, 4 в-ден Михаил Монгуш, Оолак Солдатович Иргит, Александр Александрович Саая — бо адалар ылап-ла уруг-дарыының өөредилгезинче, кижизидилгезинче сагыш салып чоруур адалар хөй-ле болзун деп йөрээдим, оон-даа өске адаларга улуг илегел, бүзүрел-биле мону бижип турарывыс ол-дур ийин.

Конференцияны эрттирген башкылар Клара Монгушовна Саая — Улус өөредилгезиниң тергиини деп аттың эдилекчизи; Валентина Дорзуковна Хомушку — эге школаның өөредилге эргелекчизи, элээн хөй чылдарда эге школага ажылдап келген болгаш дуржулгазы улуг башкы; Зинаида Хирлиг-ооловна Донгак — аныяк башкы. Мындыг чижектиг солун, адаларга-даа, өөреникчилерге-даа ханы кижизидикчи утказы кежээлер, чыыштар, диспуттар... эге школаның методиктиг каттыжылгазының удуртукчузу, ажылынга кызымак чогаадыкчы башкы Лидия Дондукпиловна Салчактың удуртулгазы-биле эртип турар. Ынчангаш бо башкылар ышкаш дааңган ажыл-ижинге бедик харыысалгалыг, ак сеткилдиг кижизидикчилер школавыска хөй-ле болзун, а адаларның талазындан ажы-төлүнүң келир үези, чараш аажы-чаңы дээш хүн бүрүде ада сагыш салып чоруурлар хөй болзун дээн сеткилимни республиканың өске-даа школаларында башкылар-биле үлежиксээн мен.

Зоя КАРА-САЛ.
Башкы.
Барыын-Хемчик район.

Айтырыңар, харыылап берээли

КӨСТҮКТЕР

Медицина эртемденнери тускай көстүк (очки) чогаадып каан деп дыңнадым. Дыка хөй аарыгларга удур дузалыг ындыг көстүктерни кым деп эртемденнер, каяа чогаадып кааныл, кандыг аарыгларга ол дузалаарыл?

Биске ындыг көстүктер кээр бе, Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу ол дугайында чүнү билип турарыл?

Анна МОНГУШ.
Кызыл район.

— Авторнуң айтырыгларынга харыы тып алыры-биле кадык камгалал министриниң оралакчызы О. Х. Ондар-биле бир дугаарында харылзаштым. Ындыг көстүктер дугайында амдызында чүну-даа билбейн турарын, оон-моон медээ-даа албаанын дыңнаткаш, оптика айтырыын дорт харыылап турар Фармацияның бүдүрүлге каттыжыышкыны-биле харылзажырын Опанас Хурбаевич менээ сүмелээн.

Январь төнчүзүнде үнген № 7 (5232) «Медицинская газета» солундан ындыг көстүк дугайын, тодаргайлаарга, бижикчи Анна Монгуштуң салган бирги айтырыынга долу харыыны оон тып, ук солуннуң корреспондентизи В. Евлановаңың профессор А. Чуприков-биле беседазындан номчааш билип алган мен.

Каттыжыышкынның чингине директору М. А. Эренчина-биле чугаалаштым. Мария Александровна база «Филат» дугайын дыңнаан-даа болза, эки-ле билбейн турарын, амдызында аңаа чагыг-даа кирбейн турарын дыңнаткаш, ол солундан номчааным ёзугаар авторга харыылап бээр дээн бодалымны деткээн.

Луганскиниң медицина институдунуң психиатрия болгаш психология кафедразының эргелекчизи профессор А. Чуприковтуң удуртулгазы-биле өңнүг ындыг көстүкту ылап-ла чогааткан. Хуулгаазын деп болур ындыг көстүкту Луганскиниң, Донецкиниң ийи медицина институттарының эртемденнери бөлүк специалистер чогаадып кылган.

«Филат» деп хураангай аттыг болган (ол сөстү орус дыл кырынга чара адаарга физиотерапия латеральная дээн) ол көстүк тургузуунуң талазы-биле анаа көстүктерден ылгал чок, бөдүүн, чүгле шили өңнүг. Оон шилиниң бир кезээ көк-даа болуп болур, а өскези — кызыл (өңнер аңгы-аңгы болуп болур). Өңнүг ындыг көстүк карак четкизиниң ажылынга идиг бээр орта, ол баш мээзиниң чартыктарынга барып дээр. Кысказы-биле тайылбырлаарга, ону чырык, өң терапиязының принциптеринге үндезилеп кылган. Өңнерниң кижиниң сагыш-сеткилинге дээштииниң дугайы шаг-дүптен биске билдингир. Чижээлээрге, кызыл өң кижини хөлзедир. хан базыышкынын бедидер. Ынчангаш чуртталга бажыңнарынга кызыл өң коллаан обойну ханага чыпшырбааны дээре. А ак-көк өң аңаа удур — оожуктурар...

Өңнүг көстүктерни чүгле эмчиниң сүмези-биле ажыглаар. Аарыгның диагнозу тодараттынганда, чогуур өңнү шилдир. Өңнерниң салдары-биле кандыг аарыгларны канчаар эмнээриниң методиказын база ол украин эртемденнер ажылдап кылган.

Тускай көстүктерни нерв аарыгларынга удур, нерв аарыгларындан аараан сооңда, кошкаан органнизмнерге күш немээринге, угаан ажылы баларааганда өй-лүг кедерин чепшээрэп турар. Эртемденнерниң шинчилээни-биле алырга, нерв аарыгларының дыка хөйүн эм дузазы-биле эвес, а өңнүг көстүктер дузазы-биле эмнеп болуру бадыткаттынган. Ол ышкаш хан базыышкынын улгаткан таварылгада, чигир аарыының чамдык хевирлеринге удур база дузалаар болган. Үстүнде адаанывыс хевирлиг аарыгларны эмнээринге өңнүг көстүктерни келир үеде калбаа-биле ажыглаар апаарын ол эртемденнер демдеглеп турар.

Тускай көстүктерни доктаамал кедип болбас: аарыгның байдалының аайы-биле 3-5-тен 15-20 минута четчир.

Чурттуң чээрби ажыг эмнелгелеринде ындыг көстүктерни ажыглап эгелээн. «Филатты» нептередип шиңгээдир талазы-биле украин төп тускай комплектилерни — өңнүг шилдерни, карак шилиниң хыраларын болгаш оон-даа өске херекселдерни бүдүрүп үндүрүп эгелээн.

«Филатты» аптекалардан, «Медтехника» магазиннерден-даа садып тып ап шыдавас бис. Ону хостуг сатпас. Эмчилерге безин доктааткан чурум ёзугаар чөпшээрээр. «Филаттың» долу комплектизин ап, ону эмнелге херээнге ажыглаар күзелдиг эмчи болза, ол төпке барып, өөредилгениң долу курузун эртер. Чүгле ынчан ол көстүктүң долу комплектизин алгаш, аарыг кижилерни оон-биле эмнээр эргелиг болур. Көстүк-биле эмнээр чаа арганың, өске бүгү аргалар ышкаш, чедер-четпес талалары туруп кээп болур. Ынчангаш аңаа медицинаның чогуур белеткели эргежок чугула болуп турар.

Валентина САТ
чыып белеткээн.

ТУРУЖУН ТОДАРГАЙЛААН

Тываның ажылчы чонунуң социалистиг партиязының (ТАСП-ның) удуртулгазының хуралы чоокта чаа Кызыл хоорайга болуп эрткен. Тыва Республиканың Дээди Совединиң он үшкү сессиязының хүлээп алганы чамдык хоойлужудулга актыларынга хамаарыштыр партияның туружун оон удуртулгазының хуралынга чугаалажып көргеш, тодаргайлаан.

«Тыва Республиканың суверенитединиң экономиктиг үндезиннерин хандырар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга хамаарыштыр: Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязы ол Хоойлуну деткип, Тыва Республиканың херек кырында боттуг суверенитедин, ооң бөйдус байлактарын, экономиктиг болгаш өске-даа курлавырларын чөп ажыглаарын хандырар аргалыг эң чугула хоойлужудулга актыларының бирээзи кылдыр санап турар.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар программа талазы-биле: 1). Тываның хөй националдыг чонунуң мурнуку болгаш амгы салгалдарының күш-ажылы-биле республикага тургустунган, кылдынган бүгү байлак хевээр камгалаттынган болгаш улам-на көвүдеттинген турар ужурлуг дээрзин ТАСП барымдаалап турар. Ынчангаш хуужудулга, тодаргайлаарга, күрүне болгаш черлерниң бүдүрүлгелерин хуу кижилерге салары азы дамчыдып бээри чоннуң кол массазынга когаралдыг чедирбес болгаш бодамчалыг, сарыылдыг ёзу-биле боттанган турар ужурлуг. Хуужудулганы сандаргай төтчеглекчи ёзу-биле чорударын канчап-даа болдуруп болбас; 2). хуужудулга болза хөй бүдүрүлге харылзаалардыг экономикага, өнчүнүң хөй хевирлиинге база деңэргелиг хевирлеринге бараанннарны болгаш аъш-чем продуктуларын кижилерге арбыны-биле бүдүрүп бээр сорулга-биле өнчүнүң аргаларын долу ажыглаарынга, өртектерни ой-тавында таарымчалыг болдурарынга чедирер ужурлуг; 3). хуужудулга болза ажылчы чоннуң улам-на хоозураарын болдурбас болгаш оларның социал чаалап алыышкыннарын узуткавас, социал адырларда тургустунган инфраструктураны (эмнелгелерниң, эмнелге пунктуларының, ниити өөредилге школаларының, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң, профтехучилищелерниң, школа назыны четпээннерниң албан черлериниң, культура уран чүүл олагларының болгаш өскелериниң-даа четкизин үрегдевес ужурлуг. Ажыт-талчак экономиканың хартаачылары ниитиниң өнчүзүн, чоннуң байлаан ажылы-биле дээрбедеп алырын канчап-даа болдуруп болбас; 4). күш-ажылчы коллективтерниң эрге-ажыын барымдаалавайн, оларның киржилгези чокка хуужудулганы албадаашкын-биле боттандырып болбас. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн күш-ажылчы кижилер коллективтиг ээлээр кылдыр садып алыры дээш, күш-ажылдың ол кижилери бодунуң ажыл-чорудулгазының түңнелдерин боттары бүрүн ажыглап, башкарзын дээш туржуп турар бис. Калбаа-биле шуптузун акционержидерин боттандырып болбас; 5). коллективтиг ажыл-агыйларны күш-биле узуткап дүжүреринге, колхозтарны болгаш совхозтарны сарыыл чок ёзу-биле тарадырынга удур бис — деп, ТАСП медеглеп турар.

Колхозтар болгаш совхозтар болза кооператорларның коллективтери болган турарын чедип алыры чүүлдүг болур ийик. Колхозтарга болгаш совхозтарга хөй үндүрүглерни болгаш төлелгелерни онааган амгы үеде колхоз-совхоз орулгаларының 60-70 хуузу ол үндүрүглерниң, төлевирлерниң дуглаарынга кирип турар, оларга күрүнеден немей акша бээрин соксаткан болгаш өртектер кедергей бедээн байдалдарда колхозтарның болгаш совхозтарның хөй нуруузу удавас хоозураашкынга, оларның ажыл-ишчилери — ядараашкынга чайлаш чок таваржып апаар. А ону канчап-даа болдуруп болбас!; 6). черни хуу өнчү кылдыр садарынга, ону базаарлап, төтчеглээриниң чижи кылдыр хоозуралырынга шиитпирлиг удур бис. Черни болбаазырадып турар кижилерге чер дамчыдып бердинген турар ужурлуг, ону оон ыңай салгал аайы-биле мөңгеде ажыглазын дээш туржуп турар бис; «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлунуң кол чүүлдерин деткиишкин-биле көрүп турар бис. Чер дээш төлевирни доктааткаш ону чөп ажыглаарынга, көдээ ажыл-агый черлерин камгалаарынга болгаш оларның үнүш дүжүткүрүн бедидеринге, чурттакчылыг черлерге социал инфраструктураның тургустунарынга көдээ ишчилерниң сонуургалдыын бедидеринге, көдээ ажыл-агыйның тускай фондуларын тургузарынга идигни бээр ужурлуг; 7). хуужудулганы чорударда, Тываның төөгүлүг хөгжүлдезиниң социал-экономиктиг онзагай байдалдарын, ооң чонунуң амыдырал-чурттталгазының өскелерден ылгалдыг факторларын, амгы боттуг байдалдарын ылаптыг барымдаалап көөрү эргежок чугула.

Чурттталга бажыңнарын хуужудар талазы-биле: чурттталга бажыңнарын хуужударда, эки тура принцивин шыңгыы сагыыры, чурттталга бажыңын алырынга кижи бүрүзүнүң Тыва Республиканың Конституциязында көрдүнген эргезин хандырары база эргежок чугула. Хуужудулга үезинде кандыг-даа хевирлиг албадаашкынны черле болдуруп болбас. Хуужудулга болза республиканың хамаатыларының хөй нуруузун таарымча чок, харын кызагдаашкынныг байдалга таварыштырбас ужурлуг. Хуужудулга үезинде кижилерниң чурттталга байдалдарының баксыраарын канчап-даа болдуруп болбас. Бо айтырыг хамыктың мурнунда пенсионерлерге, аныяктарга, чоннуң эвээш хандырылгалыг, тодаргай чугаалаарга ядыы бөлүктеринге бүрүн хамааржыр.

Өртектерни сула салыпканы-биле холбаштыр чоннуң социал камгалалдыын күштелдирериниче угланган Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хемчеглериниң дугайында. Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязы ол хемчеглерни деткиир болгаш оларны амыдыралга боттандырарынга идигни бээр.

Улам-на көвүдээн болгаш чонга онаашкан чарыгдалдарны дуглаарынга, бо талазы-биле хөй уругларлыг өг-бүлелерге, бот-иелерге, өскүстерге, өөреникчилерге болгаш студентилерге, пенсионерлерге, инвалидтерге, кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга, чоннуң амыдырал хандырылга болгаш садыг ажыл-ишчилеринге, тудугжуларга, чолаачыларга деткимче көргүзеринге холбашкан айтырыгларны шыңгыы контрольдуң адаанга сонгаарладыышкын чокка алыры негеттинип турар. Аъш-чем продуктуларының бирги ээлчегде эргежок чугула бараанннарның өртектерин таарыштыр башкарарынга, продуктуларны, бараанннарны чонга чөптүү-биле чедиштир хуваазтырарынга бүгү талалыг идигни бээр дээш Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязы туржуп турар.

ҮҮРЛЕРДЕН ЭГЕЛЕЗИН

Чоокта чаа Бот-догуннаан Тываның улусчу намын бүрүткээн. Бо чорук болза ук партияны үндезилээн. БТУН-нуң кежигүнү болуп алгаш, чонну эки херектерже баштаар күзелдиглерге улуг өөрүшкү деп бодап турар мен.

Ам амыдырал тергиин берге байдалда келген. Бараан-сараан болгаш үлетпүрнүң чиг эдиниң өртектери кызыгаар чок улгаткан. Олар моон-даа соңгаар улам өзер. Ынчангаш чурттталганың келир үези каалама орук эвес дээрзин билдинигир. Шак мындыг экономиктиг кризис үезинде кижилер аразында балдырлажып, экибакты коптарлажыр арга чок. Социал, экономика, культура хөгжүлдези кедергей куду деңнелде Тываның амыдыралын канчаар экижидип алырының бүгү оруктарын дилээрин сарыылдыг кижилер бодап, чогум чүнү канчаптарының аргазын айын тыппайн суг баргылаар болур-дур. Чону, чурту дээш сагыш аарып чоруур кижилерге чаа тургустунган БТУН улуг өмек-дуза болур боор деп идегеп, бо чүүлдү бижиир ужурга таварыштым.

Намның тургузукчу хуралы болуп турда, кожууннар бүрүзүнден делегаттар киришкен. Олар ам намның кожуун комитеттерин тургузуп, ажылын тодаргайлаар болза эки. Бодум хуумда мындыг саналдыг мен. Чер-черлерде коммунистиг намның эге организацияларының баазазында БТУН-нуң үүрлерин тургузуп, кожуун комитеттерин дарый акталандырып, бот-идепкейлиг бедик кижилерни нам кожкомнарының даргаларынче саналдаар.

БТУН болза, күрүне структураларынга киришпес, бот-тускайлаң политиктиг организация. Уставта Программада ынчаар айыткан. Чаа тургустунган намның дуржулгазы чок. Ынчангаш СЭКП-ның эки дуржулгазын ажыглап, частыгларын оваарып көөр херек.

Улусчу нам чагырар, дужаар, командылаар чорукту болдурбайн, рынок экономиказының үезинде чонга боттуг дузаны көргүзер ужурлуг. Мен бот-дугайты бодап көөрүмге, намның кылза чогуур ажылдары бажың ажыг.

Ам час чоокшулап олурар. Черни хуужударының азы кандыг өнчүге тургузарының хоойлузу хүлээп алдынган. Албан, организацияларының, кижилерниң хууда бажыңналгадының турар шөлдери бедии халас эвес апарган ышкажык. Тываның көдээ черлеринге чоруурга, херимнери ушкулап калгылаан, огородунда чашпан үнген бажыңнар колдуунда хөй кезии болур чүве. Кижилерниң хуузунда бижиглаттынган шөлдерин чөп ажыглаар, сад, погаа өстүрер ажылдың пропагандазын нам үүрлери шуут-ла холунга ап, өскээр чугаалаарга, тайылбыр ажылының шавар халдаашкынның кызыры чугула боор.

Көдээ суурларда коңгус ажыглал чок инек өдээн бок кылдыр өскээр дажыглап кааптар болгай. Хоорайда огород, сад ажыл-агыйларынга инек, аъттың чаа өдээниң бир машина иштиниң өртээ 200 рубль чедип турду. Огурец, арбуз, дыня дээн чиңгектиг погааларны дүрген өстүрер ужурлуг чаа өдекти албан садып алыр турдувус. Амгы байдал-биле бир машина ишти өдектиң өртээ та чеже болу баар. Огород талазы-биле дуржулга чок кижилер бажың чанынга өдектен парник кылгаш огурецтиң багай эвес дүжүдүн өстүрүп болур. Бир эвес нам үүрлери шак бо ажылды чон ортузунга чорудуп, ону эчизинге чедирип каар болза, ниитилел ужур-дузалыг чугула херек деп санаар апаар. Коммунистиг партия организациялары чаа тургустунган улусчу намның үүрлери кылдыр эде тургустунуп, шак мындыг буянныг ажылды кылырынче кыйгырыг салып олур мен. Эрги чаңчыл-биле чон ортузунга кыйгырыгны парлалга дамчыштыр чүгле эрге-дужаалдыг кижилер кылыр турду. Ук чаңчыл-биле улуг сеткилдиг деп бодай бербезиннерин чамдык эштерден дилээр-дир мен.

Совхозтарны, колхозтарны эде организастаарының хемчеглери ам алдынып эгелээн. Чер-черлерге тургустунар нам үүрлери ук өскерилгелерин кедергей оваарымчалыг өөренип көөрү күзенчиг. Көдээ черлеривисте эжиинде баглаан ыды чок өглер кайы хөй, мал-маганы бажын ашкан кижилер база бар. Черни чоннуң, күрүнениң өнчүзү кылдыр эде чаартып турда, кижи бүрүзү мал азы чер ачызы-биле амыдыраар ужурлуун уттуп болбас бис. Тыва чоннуң өреге бүрүзүнүң амыдыралы дең-дески турарын чедип алыр апаар.

Тывада мал өстүрүп турарларының саны сөөлгү үеде өскен. Кижилер акша орулгазы кирип алырынче кол кичээнгейни угландырып турар. Чижээ, ангор өшкүнүң өртээ улуг. Ам ол кайда-даа өзүп, тыва уксаалыг өшкү колдуунда чидип бар чыдар чорду. А тыва уксаалыг өшкүнүң дүгү чок-даа болза, сүдү, эъди дээш тудары ангорга бодаарга карылгазы көңгүс чок. Коллективизация үезинде тывалар малын колхозтарга берипкенде, кижилер он шаа өшкүнү тудуп, оон сүдү-биле амыланып келгенин билир мен. Анайның думчуунуң шаразын сы тудуп, дүүн кадыр өстүрүп-даа чораан мен. Кандыг-даа берге кыжын Өвүрнүң Дус-Даанга хөкпек анай кудуруун азыпкаш кыштаар чүве. Өг-бүлеге хөй ажыктыг кончаа херек-ле ыйнаан. Ынчаарга тыва уксаалыг өшкүнүң сүдү, эъди дээш суурларда өреге бүрүзү ону өстүрүп алырынче БТУН тайылбыр ажылын чорударга, ында багай чүл! Маңаа база бир янзы бодалдарның тыптып келири чугаажок. Ангор өшкүнү өстүреринге хөөн чок кижи националисттиг деп алгырыкы бээрлер бар. Чок! Тыва уксаалыг өшкү сүткүр, ажаалда шоолуг херегдевес. Ынчангаш тывалар ону өстүрүп, хөй, өшкү саап ижер чаңчылывысты катап эгидериниң эге чадазы-дыр.

Хлеб өртээ улгаткан. далган дыка ховартаан. Тывага арбайны, кызыл-тасты тарып, суг дээрбелерин, хөй эвес далган тыртар электриг дээрбелерин кылыры негеттинип келген. Хемнер уннарында суггаттыг шөлдерни хуунуң өнчүзү кылдыр садып алгаш, анаа арбай тарып, бедик сорттуг далганын боду белеткеп ап болур ышкажыл. Чугаалаарга белен-даа ышкаш, болдунмас-даа хевирлиг-дир бе? Бир эвес хол-биле туткаш кирипте болза, ол мырынай белен ажыл чорду.

Колхозтажыышкын-биле кады суурлуң чурттталгаже кирип, тывалар чүгле мал азыраар чаңчылын уттупкан эвес, ажын-чемин кылып чиирин соксаткан. Арбай, тараа, аарыы, курут, быштак, тарак, ээжегей кылып билир кижилер хөй ирги бе? Бо кедергей хоолулуг, амданныг аъш-чемивис. Ам олар садыгга ийи-чаңгыс көстүп кээрге, өртек-үнезиниң улуун канчаар боор.

БТУН-га чурттаар арганы берип каан-дыр. Ам ооң ажылын дыргизери артып калган. Партиядан хөңнүвүс калган — деп, СЭКП ачызында эртем-билиг чедип ап, албан-ажылга депшип келген чамдык кижилер бөгүн дүкпүртүнүп кылаштанып чоруур-дур. Чаа намның социал экономикага киржиптер улуг кайы хире-дир. Ынчангаш чер-черлерге нам үүрлерин тургузуп, ук саналдарны деткиирин дилексээн ийик мен.

Эдуард ДОНГАК.
БТУН-нуң үндезилекчилериниң бирээзи.

Партияларда, шимчээшкиннерде

ТААРЗЫНМАС МЕН

Февраль 14-те үнген «Шын» солунга «Чаа партияның туружу» деп эгелиг интервьюну номчудум. Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязы (ТАСП) тургустунганы эки-дир. Ооң кол-кол сорулгалары билдине берди. Партияның эң-не бедик дээди сорулгазы — ажылчы чоннуң, кижи бүрүзүнүң амыдыралчы эрге-ажыктарын камгалаары дээш демисел болур, оортан артык бедик болгаш өндүр-чаагай сорулга чок дээрзин ында айыткан. Партия кежигүнү чорбаан мен. Ындыг-даа болза Коммунистиг партияның сорулгаларын билир мен. База-ла ажылчы чон, кижи дээш сагыш салыр бис деп хөй аазаашкыннарны кылып турган, ажыктыг кылган чүвези шоолуг чок болду ышкажыл. Ынчап чаа партия биле Коммунистиг партияның аразында кандыг-даа ылгал чок кылдыр билир кижи-дир мен.

Партия кежигүннери шуптузу багай ажылдап чораан деп санавайн чоруур мен. Ажылынга харыысалгалыг, амыдыралга төлептиг, чоннуң херээ дээш билиин, арга-дуржулгазын үндүрүп чорааннар эвээш эвес, оларны чон билир. Чаа партияның ээлчежип ажылдаар даргаларынга соңгуткан кижилерни көөрге, биеэки эрги партия ажылдакчылары коллаан чүве-ле-дир. Анаа бодум хуумда таарзынмас мен. Аныяк даргалар чок-туп.

Григорий Чоодуевич Ширшин база партияның даргазының бирээзинде соңгуткан-дыр. Мен бодап көөрүмге, СЭКП обкомунуң бирги секретарынга хөй чылдарда ажылдап келгеш, көскү кылыпкан чүвези эвээш хире дарга бо. Чон аразынче шоолуг кирбес, сүмележип чугаалашпас, оларның амыдыралын экижидеринче сагыш салбас. Ылангыя тыва кадрлар белеткелин чугулага көрбейн келген, ажылчы чонга чугула херектиг бараанннар бүдүрер бүдүрүлгелер тударын чугулага көрбейн чораан деп билир мен. Ол ышкаш сарыг-шажынны деткивейн, хүрээлер тударын кичээнгейге албаан болгаш өске-даа четпестери бар.

Чаа партияны тургускан болганда анаа чаа ёзу-биле ажылдаар, шынчы, ак сеткилдиг, чоннуң херээ дээш туржуп шыдаар удуртукчуларны соңгууру амгы берге үеде эң-не чугула деп бодаар мен.

Чаа партия чаа сорулгаларны салып алгаш, ажылдап кирипкен чүве төлээ-е. бо берге үеде чон дээш, ооң эрге-ажыы дээш туржур ужурлуг дээрзин улус билип турар. Чаа кежигүннерлиг, чаартынган быжыг туруштуг болгаш бүгү талазы-биле шылгараңгай болуру күзенчиг-дир. Ылангыя ажылчы чоннуң эки амыдыралы, кадык-чаагай чурттталгазы дээш туржур херек. Хостуг өртектерже шилчээни-биле чонну мөчүүр чорук көвүдээн. Күрүнениң доктаадып каан өртектерин кара туразы-биле улгаттырып алыр-дыр. Шак ындыг дүрүм-хоойлу чок чүүлдерни болдурбазы күзенчиг. Бир-тээ, чоннуң херээ дээш туржур сорулгалыг болганда чаа партия ону боттандырары-биле тодаргай ажыл-херекти кылырын чон манап турар. Бир эвес ону күүселдир болза, ол партияны чон деткиир, ооң хүрээлеринге кирер кижилер хөй болур.

Бүрбү ЯНЧАП.

Гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин дилеедим. **(Автор).**

КИРЕР КҮЗЕЛДИГ БИС

Кызыл хоорайның бөлүк студентилери болгаш ажылчын аныяктары М. Монгуш, А. Хүрең-оол, О. Балчый, С. Дөрбет болгаш өскелерде «Шын» солунга чагаа бижээш, Бот-догуннаан Тываның улусчу намының тургустунганын деткип, бо берге үеде бистиң республиканың хөгжүлдези, келир үези дээш, ооң бот-догуннаашкынын быжыглаар дээш ажылдаар, хамаарышпас, шимченгир нам херек дээрзин ында айыткан.

Олар Бот-догуннаан Тываның улусчу намының кол сорулгаларын, Кызыл хоорайда оон төвү кайда турарын, намга кирер күзелдиг кижилер кая баарын айтырып турарлар. **Бо айтырыгларга харыылап бээрин Бот-догуннаан Тываның улусчу намының политчөвүлелиниң даргазы Калин-оол Сереевич КҮЖҮГЕТТЕН дилээн бис.**

1. Улусчу намның кол сорулгазын оон адында кирген Бот-догуннаан деп сөс-биле илередип турар. Тыва күрүнени бот-догуннаан Тыва Республика кылдыр сессияга бадылаан болгай. Амдызында политика-даа, экономика-даа талазы-биле бот-догуннаашкынны чедип алдынмаан. Ону боттандырары дээрге, Тываның экономиказын, культуразын кымның-даа дузазы чокка чурттап шыдаар кылдыр хөгжүдери болур. Ынчангаш экономиканың хөгжүлдезин күштелдирер, демократтыг чаартылгаларны дүргедедир, күш-ажылчы кижилерниң эрге-ажыы дээш туржур бис. Кысказы-биле намның сорулгалары мындыг.

2. Бистиң намга 16 хар четкен ооллар, кыстарны хүлээп ап турар бис. Намның амдызында доктаамал ажылдап турар төвү чок. Бо чылдың март 11-де Кызылга нам үүрүн тургузарының хуралы болур. Эртемнер академиязының комплекстиг киллдизиниң хуралдаар залынга 18 шакта эгелээр. Ол болза Ленин кудумчузунуң 30 дугаар бажыңның үшкү каъдында туруп турар. Намга кирер күзелдиг бүгү кижилерни хуралга киржиринче чалап турар бис. Орта намның төвү кая ажылдаарын, намга кирериниң чурумун болгаш өске-даа айтырыгларны дугуржуп чугаалажыр.

ДЕТКИИРИН ШИИТПИРЛЭЭН

Кызыл-Мажалыктың Культура ордузунга бот-догуннаан Тываның улусчу намының Кызыл-Мажалыкта үүрүнүң хуралы болган.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының Барыын-Хемчик кожуунда политиктиг чөвүлелиниң политкүүскомунуң даргазы Геннадий Иргит намның ниити Тыва Республикада чорудуп турар ажылының дугайында дыңнадыг кылган.

БТУН-нуң бирги Улуг хуралының соонда аңаа соңгуткан Политиктиг чөвүлел болгаш Политкүүском хөй организастыг ажылдарны кылган. Аңаа бир-ле дугаарында Тыва Республиканың Юстиция министерствозу намны бүрүткедип алганы хамааржыр. Тыва Республиканың бир дугаар Президентизиниң соңгулдазынга киржир дээш ажылдап эгелээн. Намның Политиктиг чөвүлелиниң Кызыл хоорайга болган хуралынга президент соңгулдаларының белеткелиниң дугайында бүгү талалыг сайгарып чугаалашкаш, бо төөгүлүг ужур-дузалыг болуушкунга идепкейлиг киржир, БТУН-нуң Политиктиг чөвүлелиниң кежигүнү Б. Т. Санчиниң кандидатуразын деткиирин шиитпирлээн. Шериг-оол Дизижикович Ооржактың кандидатуразын эрттирбес дээн сорулга-биле эвес, а ооң соңгулдага тиилелгези улам бүзүрелдиг, күштүг болзун, ону чижиишкин чок соңгулдага чааскаан үне берген дээр чигзиичиг чугаалар турбазын дээш мону кылып турарын намчылар билип, чугаалап турганнар. Чоң кым дээш соңгуурун дөмей-ле часпас. Намчыларның ол айтырыг талазы-биле бодалы ындыг болган.

Дараазында Кызыл-Мажалыкка сарыг-шажынның төвүн ажыдарының дугайында улуг чугаа болган. Тываның сарыг-шажынының бистиң кожуунга салбырын бүрүткедир, сарыг-шажын төвүн ажыдарынга херек агар санны ажаалга банкызынга ажыдарын намчылар К.-С. Бойбу, К. Монгуш олар хүлээнип алганнар.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының Барыын-Хемчик кожуунда Политиктиг чөвүлели политиктиг күш апар чыдарын кожууннуң хөй-ниити амыдыралының сөөлгү айларда болуушкуннары бадыткап турар. Улусчу партия кожуунга демократтыг чаартылгалар дээш туржуп турар күштер, депутаттар бөлүү-биле катчып алгаш ажылдап кылганы программазын боттандырып турар.

Нам үүрүнүң хуралынга ладывыр чыырының, намның агар санын ажыдарының дугайында база чугаалашкан. Хурал эш хуузунуң ажык чугаа байдалынга эрткен. Нам кежигүнүнге киргеннерге түр шынзылгаларны аңаа тывыскан.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ,
БТУН-нуң Барыын-Хемчик кожуунда Политиктиг чөвүлелиниң политкүүскомунуң кежигүнү.

Солунга үнген соонда

АВТОР БОДУ ХАРЫЫЛААР

1992 чылдың февраль 12-де «Шын» солунга Алексей Соскалдың материалы парлаттынган. Кызыл районнуң Баян-Колда арат ажыл-агыйы тургустунмайн турарының дугайында автор бижээн. Элээн үе эрткенде автор Алексей Соскалдың бодундан база Баян-Кол көдээ Совединиң даргазы Д. А. Хөпенчиктен (көдээ Советтиң таңмазын баскан) дыңнадыглар келген. Ол дыңнадыгларны парладывыс. Солунче бижээн чүүлүнүң утказының шынныы дээш автор харыылаар ужурлуг. Ону парлалга дугайында хоойлуда айыткан. Бир эвес автор шын эвес чүүлдер бижип, фактыларны хажыдып турар болза, аңаа хомудап турар тала судка-даа кирир хомудап болур.

Ийи дыңнадыгны нелдирзин парладывыс. Чүвениң шынныын автор, Баян-Кол көдээ Совели-даа чаргы-чаалы чокка чөптүү-биле сайгарып алыр боор деп бүзүрээр-дир бис. Ол чүгле ажыл-агыйга, амыдырал-чурттталгага ажыктыг боор.

«ШЫННЫҢ» ТӨЛЭЭЛЕРИ КЕЛЗИН...

«1992 чылдың февраль 12-де үнген «Шын» солунга «Артык хырын апарбас бе?» деп мээң материалымга хамаарыштыр хомудап бижиирим болза, ол чагааны бижип турар хүнүмге чедир Баян-Кол девискээринге дүрүм ёзугаар хуу тараачын ажыл-агый тургустунмаан. Ындыг күзелдиг чамдык кижилер Тас-оол Алексей, Солунам Андрей оларның кирген билдириишкиннерин көдээ Совет, совхоз дирекциязы билдингир чылдагааннар-биле соңгаарладып каан. Оон-даа өске күзелдиг кижилер турза-даа, деткимче чок артып турар.

1992 чылдың февраль 13-те 8 шак 30 минута турда Баян-Кол көдээ Совединиң депутады Ойдуп-оол Балык-оол Кыргысович деп кижи, мен арат ажыл-агыйын шагда-ла эгелеп тургузуп алган кижи мен, сен бисти мегелеп бижип, көдээ Советтиң ат-алдарын баксырадып турар сен деп мени дорамчылап турду.

Херек кырында хоойлу ёзугаар тургустунган арат ажыл-агыйы чок. Бо чылдың февраль эгезинде «Баян-Кол» деп тудуг кооперативи тараа, сиген тарып алыры-биле совхозтан 9 га черни алган. Ол дээрге анаа коллектив-тир, ёзулуг арат ажыл-агыйы эвес.

Моон-биле дилээрим болза, Баян-Колче «Шынның» төлээлерин чорудуп, бо черде ажыл-агыйда чедер-четпестерни солунга чырыдып турарын дилеэдим. Көдээ бижикчилер бижиирге, ол кижилерни Ойдуп-оол Б. К. ышкаш кижилер бастып, дорамчылаар боор чүве-дир.

Солуннарга Баян-Колда «Х Улуг хурал» совхозтан черле материал үнмес-тир. «Шынның», өске-даа солуннарның ажылдакчылары келбес-тир. Ийи-чаңгыс келзе-даа, чүгле мактал бижиир, четпестерни көрбес-тир.

Мени кичээнгейге алырын улуу-биле дилеедим».

КҮЗЕЛИН ИЛЕРЕТКЕННЕР

«Февраль 12-де солунга «Артык хырын апарбас бе?» деп эгелиг материалга хамаарыштыр.

Көдээ бижикчи Алексей Соскал ук материалда Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң база көдээ Советтиң баазазында чаңгыс-даа арат болгаш тараачын ажыл-агый тургустунмаан деп чазыглыг материалды солун арнынга үндүрген болду.

Бо хүннерде көдээ Советтиң база совхозтуң девискээринге арат болгаш тараачын ажыл-агыйже шилчири-биле 10 ажыг кижи билдириишкиннерни кирген. Совхозтуң девискээринде «Баян-Кол» кооператив 9 га черни, «Өг» кооператив Борбак-Арыг деп черде 4 га, малчыннар Байкара Виктор, Александр алышкылар Хүлбүс-Дашта 200 га черни, Дагаажык Михаил 10 га черни ап, Солунам Андрей база бүрүнү-биле арат ажыл-агыйже шилчиир күзелин илереткеннер.

Бо ажылды ам-даа чон ортузунга тайылбырлаары уламчылап турар.

«Артык хырын» дээргеле ында ажылды углап баштап, Көдээ Советтиң чанында чер реформазының талазы-биле комитеттиң даргазы Ойдуп-оол Б. К. ооң эки туразы-биле ажылды-дыр.

Баян-Кол көдээ Совединиң даргазы Д. А. Хөпенчик».

Бөмбүрзектиң *судалы*

РОССИЯ-МООЛ ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР

МОСКВА. (**РосИТА-СЧТА-ның** дипломаттыг корр. **Борис Кривошей, Олег Половко**). Ужуражыышкыннар үезинде ийи талалыг кады ажылдажылганың хөй-хөй айтырыгларынга харыы тывылган — деп, Москвага Моолдуң премьер-министри Дашийн Бямбасүрэн-биле чугаалажыышкыннарны Россия чазааның оралакчы премьери Александр Шохин чугаалаан.

Ажылчын чорук кылып чедип келген моол аалчы-биле чугаалажыышкыннар үезинде кол кичээнгейни ийи талалыг садыг-экономиктиг айтырыгларже угландырган. Моол талага кончуг чугула боор турар Россиядан кывар чүүл бээриниң дугайында айтырыг база шиитпирлеттинген. Дугуржулгага ат салдынган, ол ёзугаар Россияның нефтизи болгаш бензини Моолче 2-3 хонгаш-ла чедиртинип эгелээр.

Чоннуң херегел бараанннарын Моолга бээриниң дугайында айтырыг ам-даа чедир шиитпирлеттинмээн. Бөдүүн дөрт солчулгалар будалган, ынчангаш ийи талалыг садыглажылганың чаа дээштиг аргаларын дилээр апаар деп, Александр Шохин интервьюзунга тайылбырлаан.

Чугаалажыышкыннар үезинде шериг айтырыгларын база сайгарып көрген, ол талазы-биле мурнундагы Совет чепсектиг күштерниң кезектерин Моолдан үндүрериниң хуусаалары катап базыткаттынган.

Ынчангаш бистиң шериглеривисти оон үндүрери бо чылдың төнчүзүнге чедир доостур. Ооң-биле чергелештир Моолдуң девискээринде мурнундагы ССРЭ-ниң шериг-техниктиг объектилериниң дугайында болгаш Россияның шериг-өөредилге черлеринде өөренип турар моол шериг албанныгларының дугайында айтырыг шиитпирлеттинмээн боор артып турар.

«СИЛЕРНИҢ СООҢАРДА»

Англия, Франция, Кыдат ядролуг чепсекти дүжүреринге каттыжарынче кыйгырыгга ынчаар харыылап, хүлээп албайн, баштай АКШ-биле Россия боттарының хөлчок улуг курлавырларын кызырар ужурлуг деп медеглээннер.

Ол үш чурттуң медеглээни мындыг: боо-чепсектерни ниитизи-биле дүжүрер дугайында Президент Борис Ельцинниң саналында барымдаага алдынмаан чүүлдер бар, ол дээрге ийи улуг күрүнениң ядролуг курлавырларынга бодаарга, ол үштүң ядролуг чепсектери харыкчок эвээш санныг.

Англия «Трайдент» ракеталар-биле чепсеглээн суг иштиниң дөрт хемезин тударының пландарын уламчылаарын демдеглээн. А ол дээрге «Поларис» ракеталарлыг ооң суг иштинде тургускан 64 ракеталарын ядролуг октарын ийи катап көвүдээринге чедирип болур.

Англияның премьер-министри Джон Мейджор ындыг чорук аңаа удур халдаашкынны сезиндирер эргежок чугула эң эвээш хемчээл ол боор болур деп медеглээн. АКШ-биле Россияның курлавырлары-биле ону канчап-даа деңнеп болбас дээн.

Францияның президентизи Миттеран ооң чурту боо-чепсектерни дүжүрериниң аргаларын оортан дыка улуг курлавырлардыг күрүнелер оларны узуткаарының талазы-биле дыка херии базымнарны кылган соонда сайгарып көрүп болур деп медеглээн.

Кажан олар Францияның деңнели-биле чүүлдежир хире ындыг деңнелге чедир кызырыышкынны кылган соонда ынчан чугааны чорудуп болур. Франция аңаа күзелдии-биле киржир — деп, ол медеглээн.

Кыдаттың ДХМ-иниң төлээлекчизи баштай америк болгаш россияжы ядролуг күштер кызыртынган турарын ооң чурту күзеп турар деп медеглээн.

«Кыдаттың ядролуг чепсектери хөлчок эвээш санныг, ол чүгле камгалал сорулгаларынга көрдүнген» — деп, Дуань Уэнь Пекинге парлалга төлээлекчилери-биле ужуражыышкынга айыткан.

Амгы үеде билдингир медээлер ёзугаар мурнундагы совет республикаларда 27 муң ядролуг частыр октар бар, АКШ-та 21 муң хире.

Англия суг иштиниң хемелеринде ракеталарындан аңгыда чоокка ужугар ядролуг ракеталар салыр 14 тургузуглуг, атомнуг бомбалар ап чоруп болур хире 400 шериг самолеттуг.

Францияда ортумак ыракшылдыг 18 ядролуг ракеталар, чоокка ужугар ракеталар салыр 40 тургузуглуг, суг иштиниң алды хемезинде 96 ракеталыг. Ядролуг чепсек ап болур 200 хире самолеттуг.

1964 чылда бодунуң баштайгы ядролуг огун чазылдырган Кыдат ядролуг чепсекти бүдүрериниң программазын кончуг чажыт байдалдыг чорудуп келген. Ынчалзажок Лондонда делегейниң стратегтиг шинчилелдер институдунуң санааны-биле, Кыдат ырады ужудар сес ракеталыг, оларны суг иштиниң хемелеринде, куруг черден салыр ортумак ыракшылдыг 60 ракеталарлыг, шуптузу чаңгыс-чаңгыс ядролуг октарлыг.

Сарыг-шажын болгаш чүдүкчү

ХҮРЭЭНИ ТУДУП ЭГЕЛЭЭН

Тывага сарыг-шажынының үндезилеттинип тургустунган чери — Самагалдай суурнуң 220 чыл оюнга уткуштур (1773 чылда Самагалдай суур хүрээ-хиит, дугандан тургустунган, суурнуң тургустунган юбилейи 1993 чылда 220 чыл болур). Самагалдай хүрээзин катап тудуп тургузары-биле 1991 чылдың декабрь 13-те. Тес-Хем район Совединиң сессиязынга чугаалажып көргеш, ол талазы-биле тускай шиитпирни хүлээп алган. Районнуң чурттакчы чонунуң санал-оналдарын барымдаалааш, Самагалдай кожээ Соведи суурга сарыг-шажын ниитилелин тургускан.

1993 чылда Самагалдай суурга дуганның тудуун дүргедедир сорулга-биле чондан, күш-ажылчы коллективтерден акша чыылдазын организастап чорударын сарыг-шажынның ниитилел чери (удуртукчузу Даш-оол Бууевич Кунга) хүлээнип алгаш, январь 6-дан эгелеп ажылын эгелей берген.

Даш-оол Кунганың чугаазы-биле алырга, дугандан эгелээш хүрээниң тудуун Советская кудумчузунда 12 дугаарлыг бажыңны сарыг-шажын ниитилелиниң орулгазы-биле садып алган болгаш ол девискээрге чаа дуганның тудуун районнуң архитектура чериниң чөпшээрээни-биле ында чамдык ажылдар чоруп эгелээн. Чижээлээрге, дуганның тудуун даштан, ыяштан, сөөктерден чүүлдер чазап кылыр, сураглыг чурукчу Даш-оол Бууевич Кунганың башкарылгазы-биле баштайгы базымнар эгелээн. Самагалдайда сарыг-шажын ниитилелиниң агар санынче чамдык албан, организация черлери эки туразы-биле акша-төгерикти шилчидип эгелээн болгаш ам-даа шилчидер деп турар. Оларга Самагалдайның механизастаттынган тудугжу колонназы, Шуурмактың ортумак школазының коллективи, ыяш ажыл-агый чери, районнуң септелге-тудуг участогу дээш, өскелер-даа хамааржыр. Оон туржук, чурттакчы чондан безин 1600 рубльдиң киргенин айтыр апаар. Оларга районда кино-четки черинде ажылдап турар Альберт, Елизавета Дагалановтар, Түменей, Валентина Баяндайлар, Елизавета Шалык дээш, өскелер-даа хамааржыр. Ынчангаш Самагалдай сарыг-шажын ниитилелиниң тускай агар саны 70010 дугаар-биле ажыттынган. Оон бухгалтер-кассиринге хоочун ажылдакчы Тамара Сарыг-оол быжыглаттынган. Самагалдайның сарыг-шажын ниитилелиниң башкарыкчызы Даш-оол Кунга сарыг-шажын талазы-биле чурагачы салым-чаяанныг болганындан астрологияны ажыглап, күзелдиг кижилерни хүлээп ап эгелээн.

Самагалдайда тургустунуп турар сарыг-шажын ниитилелиниң кол сорулгазы — чонга бараан болуру, кижизидилге ажылын чорудары болур. Сарыг-шажын дээрге ада-өгбелерниң, чоннуң уттундуруп бар чыткан культуразы болгаш чүдүлгезидир. Ынчангаш ынаар улуг-бичии кижилерни хаара тудар, ону сагып, кижилерни аарыг-аржыктан чайладыр, озал-ондактарга таваржыртырбас, амыдырал-чурттталгазынга аас-кежиктиг, шынчы чорукту болдурар, кем-херек болгаш багай чүүлдерни кылдыртпас болгаш улугну улуг деп хүндүлеп, бичиини бичии деп кээргээр сорулганы салып турар. Оон ыңай кижи бүрүзүн чер-чуртунга ынак болурунче угландырар, шаандакы эки чаңчылдарны эгидер дээш, оон-даа ынай сорулгаларны бодунуң мурнунга салган.

Самагалдайның сарыг-шажын ниитилелиниң бир кол келир үеде сорулгазы — Самагалдай хүрээзиниң келир үезинче улуг кичээнгейни угландырар, хүрээге ламалар өөредир школаны ажыдар болгаш тибет медицинаның аргазы-биле эм оъттарны ажыглап турган эмнээр болгаш өске-даа ажылдарны кылыры болур.

Кижилерни ниитилелге быжыг туруштуг, кижи төрелгетенниң келир үези дээш шажын-чүдүлгениң арыг-шынчы чоруунга бердинген турарын чедип алыр, шынчы эвес, оорлаар, мегелээр чоруктан камгалаар, чаагай амыдыралдың оруу-биле чоруурунче углаар.

Самагалдайның чаа тургустунган сарыг-шажын ниитилелиниң сорулгазы улуг, кылыр ажылдары хөй. Ынчангаш сарыг-шажын хүрээзиниң тудуунче улуг-хуузун киирер күзелдиг күш-ажылчы коллективтерниң, хууда кижилерниң дузалаарынга идегеп турар. Чүге дээрге Самагалдай Тывага сарыг-шажынны үндезилеп тургускан черлерниң баштайгызы болгаш төөгүнү катап эгидер, аныяк салгалга арттырар, өгбелерниң өлчейлиг хереэн уламчылаары үениң негелдези болгаш сорулгазы болур.

Өөлет ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

УЛУГ ХҮРҮМ

Азырап каан, хайыралдыг ада-ие
Амы-тынын үскен кижээ — улуг хүрүм.
Амыдырал-чурттталгазын үнелевээн
Амызынга четкен кижээ — улуг хүрүм.
Сарыг-шажын өөредиин узуткашкан,
Сарыылы чок тенээн кижээ — улуг хүрүм.
Алыс боду эм-таң билир ламаларны
Алыш-боолаан албыс кижээ — улуг хүрүм.
Эчис улуг назынында хүрүм кылба.
Эрлик оран барып чурттааш, бакты көөр сен.
Тынын тудуш эргим чонга эки чору.
Дываажаңга барып чурттааш, чыргал көөр сен.

Көк-оол САЛЧАК.

КАТЧЫП АЛЗА

Кижи кайгаар чүве болза, Кызыл хоорайда, дөө Улуг-Хем ол чарыында өглерде ламалар база бар, а бо хоорайның Красноармейская кудумчузунда бичии бажыңда база лама башкылар бар. Бо чүге каттыжып, чаңгыс төптүг ажылдавас улус боор. Чаңгыс черге турар болза, ажыл, амыдыралга-даа эки болгай.

Кижи дыңнап олурарга кедээ аалдар кезип чоруур ламалар база тывылган дээр-дир. Шаанда «Лама көвүдээрге, аарыг көвүдээр, бөга көвүдээрге, инек кызыраар» деп үлегер домак бар. Тыва Республиканың сарыг-шажын харылзаар черлери таарымча чок бо четпестерни өөренип көрзе эки боор.

Михаил ЧАМЬЯН.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧАЯАН-САЛЫМ

Чаяан-салым дээрге кыдыг-кызыгаар чок чаптылып чоруткан улуг октаргай делгемнеринде бүгү-ле каракка көстүр-даа, көзүлбес-даа, кулакка дыңналыр-дыңналбас-даа бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг чүүлдерниң бодарап бүдериниң, амыдырап-чурттаарының, буурап дүжериниң дүрүм ёзугаар чайлаш чокка эдерер хоойлузу болур. Оон иштинде «салым» деп сөс, чаяанны чайлаш чокка сагып эдерери дээн утказыг. Чаяан-салым деп сөс ам бо үениң бойдустуң болуушкуну деп сөзү-биле дөмейлешкек утказыг, ындыг болза-даа бойдустуң болуушкуну деп сөс чүгле бо өртемчейде кижи караанга көстүп турар бүдүмелдиг чүүлдерни чугаалап турда, салым-чаяан октаргай делгемнеринде бүгү-ле бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг чүүлдерниң шуптузун катай хаара чугаалап турар.

Чаяан-салым бүрүзү бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг ийи кол кезекке чарлыр: а оон эң кол хевири каракка көзүлбес, кулакка дыңналбас бүрүлбаазын кезээ, чижээлээрге, бурган сагыызыннар, аза-буктар ышкаш, шуут-ла бүрүлбаазын чүүлдер болгаш бүдүмелдиг чүүлдерниң таңдының ээзи, кижиниң сүнезини дээн ышкаш бүрүлбаазын ээлери, ол бүгү чүүлдерниң чаяан-салымы, буян кежии, сүлде хуузу, ак, кара дээрлери, нүгүл хилинчээ. Каракка көстүп, кулакка дыңналып турар бүдүмелдиг чүүлдерниң бүдүш-шынары, угаан-медерели, төрүмел мергежили, онзагай байдалдары болур.

Чаяан-салымның хоойлузун ёзугаар алырга, үре-үрезин үнүш-дүжүттен эгелээш, угаан-медерел, амыдырал-чуртталга бүрүзү, харын-даа бурган сагыызыннар, бөмбүрзектер, айлар, хүннерге чедир, бүгү-ле бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг чүүлдер шуптузу-ла чаяан-салым-биле бодарап бүткен. Ол чүүлдерде ажыы чок, чүгле хоралыг, хоразы чок, чүгле ажыктыг деп чүве турбас, шупту-ла чаңгыс кижиниң организми ышкаш, тудуш харылзаалыг, бот-боттарынга өмек-дөмектиг кылдыр чаяаттынган, чижээлээрге, бүгү-ле өртемчейлер, айлар, хүннер бот-боттарын көдүржүп тыртыжып, эргилчип, дескинчип, оттуг изиг хүннер өске өртемчейлерни чылыдып, доштуг, суглуг соок өртемчейлер чамдык өртемчейлерни эмин эрттир изигден камгалап, чаагай агаар, суглуг өртемчейлер үнүш-дүжүттү берип турар. Ол ышкаш кижилер малды азырап, тарааны тарып турар, мал, тараа, бодунуң ээлчээнде, кижилерни азырап чоруур. Адыг, бөрү, ээр, хартыга ышкаш араатаннар безин оран-делегейниң аң-кужун чижек-хемчээлге тургузар хүлээлгелиг, олар чок болза, аң-куш эмин эрттир өскеш, делегейниң үнүш-дүжүдүн, оът-сигенин куругладыр арыдыпкаш, мал-маган-биле кады чудап өлүп төнерлер, ооң соонда кижилер...

Чижек кылдыр чамдык билдингир чүүлдерниң салым-чаяанын ап көөрге, кижилер киттер, чааннардан оранчок биче, оларга чедер күш-шыдалы чок-даа болза, олардан угаан-медерели ажыг боор чаяаттынгаш, киттер, чааннарны болгаш бо өртемчейде бүгү-ле бүдүмелдиг чүүлдерни ээлей чагырар салым-чаяанныг болган. Арыларның угаан-медерели, эртем-билии кижилерге четпес, боттары хензиг бичиин-даа болза, олар кижилерниң эртем-техниканың дузазы чокка кылып шыдавазы чамдык чүүлдерни кылып ап, билип шыдавазы чүүлдерни билип ап, үнүш-дүжүттүң химиктиг нарын составын безин эки билир, харын-даа ону болбаазырадып ажыглап шыдаар кылдыр чаяаттынган.

Бүгү-ле чаяан-салымнарның иштинден тускайлап, чүгле кижилерниң салым-чаяанын ап көөрге, кижилерде чүгле бо өртемчейниң өске амытаннарындан артык угаан-медерел бар эвес, харын-даа оон үсчок ажыг күчү-шыдалдыг, кижи караанга көзүлбес, кижи кулаанга дыңналбас, кижилериниң боттарынга безин билдинмес кайгамчык бүрүлбаазын шынарлар, чаяан-салым, буян-кежик, сүлде, хуу, ак, кара дээрлери, ол оң-үнү кезээде-ле өскерилдирип чоруур нүгүл-хилинчээ, уксаа-салгалы деп чүвелери база бар. Оон ужурунда чамдык кижилер эртем-билигге өөренириңге, эрге-дужаал ээлээриңге чаяаттынып төрүттүнер, ындыг кижилерниң чамдыктары бүгү күрүнени, бүгү шеригни безин чедиишкинниг баштап шыдаар болгулаар. Ындыг болза-даа база бир чамдык кижилер эртем-билигге өөренир, эрге-дужаал ээлээр хамаанчок, чүгле чаңгыс бодун, амыдырал-чурттталгазын безин шын башкарып шыдавас болгулаар. Кончуг ховар таварылгада, ниити кижилерден мырыңай онзагай буян-чаяанныг, бодаан бодалы, күзээн күзели чайгаар бүдер, алдырар, туттурар чүвези чок, дээр сүлделиг, делегей күчүлүг Чингис-Хаан, а бо үеде болза В. И. Ленин, Фидель Кастро сугалар дээн ышкаш кижилер база төрүттүнгүлээр. Оон ылгалыштыр база бир янзының хуугай салым-чаяандан төрүттүнгеш, чонунга човулаңны тавараштырып, аар кем-херекти үүлгедип, каргыш-чатканы кылгылаан боор кижилер база турар.

Чамдык кижилер өске бүгү кижилерден артык күштүг, аваангыр, кашпагай боор төрүттүнгеш, бодунуң аныяк назынының үезинде бүгү күрүнениң иштинге, харын-даа бүгү делегейге безин тиилеттирбес мөге-шыырак боор чаяаттынгылаар. Ниитизи-биле чугаалаарга, амгы үеде бүрүлбаазын чүүлдерниң, чаяан-салымнарның кижилерге билдинип турар күчү-шыдалы, буруңгунуң амгы үеде тоолчургу апарган номнарында бижии турары ышкаш, онза күчүлүг эвес-даа болза, мооң мурнунда муң-муң, харын-даа миллион-миллион чылдар иштинде ооң кандыг күштүг үелери, азы кандыг кошкак таварылгалары турбаан дээр. Ам бо үеде безин Атлант океанның Бермуд ортулуктар кавызындан АКШ-тың чүс ажыг ужарземелери, чүс ажыг пароходтары анаа-ла ис чок читкилей бергилээн-дир. (Мээң хуу архивим, сумка 4, папка 26, арыннар 1, 2, 3).

Ол боор турар хуулгаазын таварылганы кошкак таварылга, азы салым-чаяанның кошкак талазы деп болур бе, ынчаш? Бир эвес кобра деп чылан кижилер хире угаанныг турган болза, амгы үеде октаргай делгемнеринде чоруп тургулаар эдеринчилерни черден-не дужур аткылаптар. Арылар ол хире улуг, ол хире угаанныг турган болза, өске өртемчейже-даа чоруй баарлар. Ындыг күчүлүг бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг чаяан-салымнар улуг октаргай делгемнеринде, ында сан-түң чок хөй бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг оранарда чүге чок деп? Олар бар турар ужурлуг. Оон ужурунда бистиң өртемчейден самолёттар, пароходтар ис чок чидип, өске өртемчейлерден кижилер кээп тургулаары ол-дур.

Амгы үениң материалистиг ёзу-биле чүгле каракка көстүп, кулакка дыңналып турар бүдүмелдиг чүүлдерни өөренип көөр эртеми болза, чаяан-салымнар дээрге бойдустуң чайгаар болуушкуну, ында кижиниң караанга көзүлбес, кулаанга дыңналбас, кижилерге билдинмес кандыг-даа күчү-шыдал бүрүлбаазын чүүлдер, угаан-медерелдер чок, ону чүү-даа чанап кагбаан деп бадыткап турарлар. Ол ышкаш ол эртем кижилерде угаан-медерелдиг хөделиишкиннерден, өөредилге дадыктырылгазындан аңгыда, каракка көзүлбес, кулакка дыңналбас, боттарынга билдинмес кандыг-даа онзагай салым-чаяан, медерел, сүнезин, күчү-шыдал чок деп бадыткап турар. Ындыг болза-даа бүрүлбаазын чүүлдерниң барын шынзыдарын оралдашкан кижилерни эртемге удур дээш буруудадып турда безин, делегейде элдептиг бүрүлбаазын салым-чаяанныг чүүлдер бар боор артпышаан боор турар. Чижээлээрге, чаа-дайыннарны болгаш бойдустуң халаптарын чамдык дириг амытаннарның ылаңгыя балыктарның, ыттарның, чыланнарның, өргелерниң кижилерни мурнай билип алтар салым-чаяанныг боор турары, ол ышкаш өлгеш, дөртен хонгаш дирлип кээр, даштың кудумчуда боор турар чүүлдерни бажың өттүр көрүп орар, харын-даа бо үеден бурунгаар чүс-чүс чылдарда чүү болу бээрин шын чугаалап турар, саазынга бижээш, стол иштинге суп каан бижиктерни стол кырындан номчуптар, кым-бир кижиниң бодап орар бодалын чанынга оргаш, билип чугаалаптар. Чүс ажыг километр ыракта чурттап турар кижиниң чүнү канчап турарын билип каар. Аарыг кижиниң даштындан көргеш, ооң канчаар аарааның тодарадып, харын-даа экиртип каар. Дүжү-биле азы эът-кежиниң тыртаңнаажы-биле мооң соңгаар болур болуушкуннарны баш удур эскерип каар, оран-таңдының, чер, сугларның ээлерин, аза-буктарны көрүп каар, харын-даа ындыг чүүлдер-биле харылзажып, чугаалажып чоруур элдептиг билдинмес чаяан-салымныг кижилерниң бар боор турарын амгы үениң парлалгазы безин эптиг-ле кайгап бижип турар.

Херек кырында фактылар мындыг боор турда, бойдустуң болуушкуннарын болгаш ниитилелдиң хөгжүлдезиниң хоойлуларын, астрономия, философия айтырыгларын шиитпирлээрде, анаа бүрүлбаазын чүүлдерниң салдарын холбаштырбайн чыткаш, чүгле бүдүмелдиг чүүлдерниң хөгжүлдезиниң азы буураашкынының [illegible] барымдаалап шиитпирлээри болдунмас. Бир эвес чаяан-салымның каракка көзүлбес, кулакка дыңналбас талазында уран шевер угаан-медерел чок чүве болза, бойдустуң бодунуң кандыг-даа болуушкуннарындан ооң өл-шыгын, химиктиг, физиктиг составын канчаар-даа сайгарар чүве болза, оон угаан-медерел болгаш уран шевер чүүлдер, чижээлээрге, далайның балыы, аяңнарның каас-чараш чечектери ышкаш нарын чүүлдерниң бодарап бүдериниң аргазы-даа турбас. Ылаңгыя ховаганнарның каас-чараш хээзи ышкаш, каасталга угаан-медерелдиң дузазы чокка боттанмас, ону эң-не угаан-медерелдиг эртем-билиглиг кижилер безин эртем-техниканың дузазы чокка, ынчаар каастап шыдавас.

Үстүнде бижиттингилээн чижек-барымдаалардан алгаш көөрге, чаяан-салым болза, ниитилел хөгжүлдезиниң болгаш бойдустуң болуушкуннарының адазы, чайлаш чок эдерер кол хоойлузу болур.

Сарыг-шажынның чаяан-салым дугайында номналын ёзугаар алырга, буруңгунуң мурнунда, эрте шагның эгезинде, эге-даңгы шагда ээн куруг туруп турган кыдыг-кызыгаар чок октаргай делгемнеринден черле ынчаар бүдер ужурлуг чаяан-салымныг болганы-биле эң-не баштай бистиң бурганнарывыстың чүдүп тейлеп чоруур бурганнарының безин бурганнарының бурганы, бодаан бодалы, күзээн күзели чайгаар бүдер кайгамчык ачы-буянныг, эң дээди бурган бодараан тыптып келгеш, октаргайда бүгү-ле угаан-медерелдерни, бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг оранарны чалап бүдүрген. Бистиң хүнүвүс болгаш ону долгандыр эргилип, дескинип чоруп турар бүгү-ле бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг чүүлдер, ол бурганның шаг-шаандала октаргайның олаа-кавызынга шак-ла ындыг база бир хүн бөлүү турзун деп бодапкан бодалының боттаныышкыны болур. Ол ышкаш октаргай делгемнеринде кижи санап четпес, улуг-бичелиг кончуг хөй хүннер бөлүктери база-ла шак-ла ынчаар чаяаттынып тывылгылаан. Ол-ла бүгү бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг оранарда болуушкуннарны болгаш янзы-бүрү амыдырал-чурттталгаларны, угаан-медерелдерни чалап бүдүрериңге, углап башкарарынга бүгү-ле бурганнар киржип турар. Бо дугайын долузу-биле эчизинге чедир тайылбырлаар дээр болза, бүдүн-бүдүн тибет, моол судурларны очулдурар, оон ыңай сарыг-шажынның дээди өөредилге черлеринге элээн каш чылдарда өөренип негеттинер апаар.

Чадаананың Алдыы хүрээзиниң шавызы боор чораан Куулар ОРУС.

ДИДИМ БИЖЭЭН

СӨӨЛГҮ ҮЕДЕ ТЫВА ДЫЛГА ҮНГЕН НОМНАРНЫҢ АРАЗЫНДА А. БОРБАК-ООЛДУҢ «ЭЛЕЗИНДЕ БООЛААШКЫННАР» ДЕП НОМУН СОНУУРГАДЫМ.

Ол номну анаа-ла солун деп чугаалаар болза база таарышпас боор. Ол бистерге, номчукчуларга кончуг үнелиг боор турар. Бо ном парлалгадан беш муң тиражтыг үнзе-даа, ол Кызылдың ном садыынга киргенде, каш-ла хонукта арылдыр саттына берген. А ону садып алыр дээш, сураглаан номчукчуларны дыка-ла хөйнү көрдүм. Мен ном садыынга барганымда, чамдык тыва номнарның үр-ле чыдып турарын көөр мен. «Элезинде боолаашкыннарның» номчукчуларның кичээнгейин доораан хаара тудупканының ужуру — ында тыва чоннуң төөгүзүнде коргунчуг шаажылаашкыннарны ижин-кара чогу-биле, архивтерниң боттуг документилеринге үндезилээш, репрессияларның дириг херечилериниң чугаалары-биле бадыткап, бүзүрелдиг кылдыр бижээнинде деп бодаар мен. М. Шур-оолдуң «Шын» солунга чоокта чаа бо ном дугайында бижээни «бүзүренчиг эвес», а чамдык чүүлдерни «оскээр тайылбырлаан» дээн хууда бодалы шынга шуут дүүшпес-тир.

А. Борбак-оол бо номну бижиир аргазы чок турган, чүге дээрге автор боду баштайгы «контрларның» бөлүүн Кызылга шииткен Онза ажык судтуң дириг херечизи. Ону ол судтуң бижээчизи кылдыр ынчан эвилелдээн. Оон аңгыда ол айыыл чок чорук комитединге ажылдап чораан болгаш репрессияларның чамдык талаларын билген, көрген. Автор номун кончуг оваарымчалыг, хөй чылдар иштинде анализтеп, шиңчилеп тургаш бижээнин билип алдым. Номда кол айтырыг — Тываның төөгүзүнде болган ол ханныг репрессияларның кол буруулуг кижизи кымыл дээрзин дорт, дидими-биле бижээни чогумчалыг.

Шынап-ла, М. Шур-оолдуң бижип турары дег, Тывага барык чээрби чылдар иштинде болуп турган репрессияларны С. Тока боду баштап, организастап, айтыышкын берип турганын бо номда кончуг шын бижээн. С. Токаның талалакчылары ону дыка-ла камгалап, бүгү буруузун Сталинче чууй каап, С. Тока чүгле «чазыг кылган», «чазыг кылбас кижи бар бе?», «кошкак удуртуп турган» дижип «ырлажып» турары — төөгүнүң шынынга дүүшпес дээрзин ам кым-даа билир.

Кем-буруу чок кижилерни эриндеп, хилинчектеп тургаш, меге өчүктерни албадал-биле ап, ат салдырып турган өске-даа кижилер бөгүн келгеш буруу чок мен деп агартыныш, бодунуң буруузун өскелерже чайып турары дүрүмге таарышпас херек-тир. Ооң орнунга чонунуң мурнунга ажыы-биле буруузун билинзе. Тываның төөгүзүнде ол коргунчуг үени — репрессияның уржуктарын эктимге чүктеп эрткен мен. Мээң ыы-сыым, бүгү назынымда көрүп чораан хилинчээм чүге-даа дыннеттинмес. Бо ханныг үүлгедиг мооң соңгаар катаптавазын дээш, ону аныяк салгал билип алзын дээш репрессияларның буруулуг кижилерин чон эчизинге чедир сойгалап илередир дээрзинге бүзүрээр мен.

«Элезинде боолаашкыннарны» кижи анаа-ла сагыш амыр номчуур аргажок. Репрессияның хилинчээ чүгле мээң ачам дег улуг кижилерге эвес, харын назы четпээн бичии чаштарны безин оюп эртпээнин чүгле бо номдан эвес, тыва солуннарга парлаан архив материалдарындан номчаан мен. ТАР Биче хурал Президиумунуң эрге-хоойлуга таарышпас дүрүмнерин хүлээп ап турганын номдан номчааш, кижи бүзүрээр аргажок. «12-ден 14 хар чедир назы четпээннерге кеземче харыысалгазын хүлээдир, бир чылдан куду эвес хуусаада хосталгазын казыыр дээнин 5 чыл чедир кылдыр өскертир» деп ТАР Биче хурал Президиумунуң 1943 чылдың октябрь 20-де хүлээп алган доктаалынга оон даргазы Х. Анчымаа боду ат салганын бо номда бижип турар. Ук доктаалдың дугайында архив ажылдакчызы Н. Куңзунуң «Та кандыг кижилер боттарының эрге-чагыргазы тур олудун ажыглап, чаш салгалды хилинчектээр хоойлуну бодап, саналдап киирген чүве ирги?» деп солунга бижээн чүүлүн база сактып олур мен. Тере-Хөл кожуунуң школазында Каргы сумузундан Сарыгбай оглу 9 харлыг Шимитти нам, чазактың баштыкчыларының чуруктарын ном-дептерлерден ора тыртыпкан дээш буруудаткан дугайында архив материалын номчааш, кижи эъди соор. Мындыг чижектер та чеже чүве.

Ынчангаш А. Борбак-оолдуң номунда бижип турары ышкаш, Тываның улусчу революциязының хереэнге бердинген мурнакчы кижилерни ТАР ИХЯ-ның ажылдакчылары канчаар аглап, кедеп, сегиртип, шивишкиннерин күткүй салып, оларга «контрлар», «чоннуң дайзыннары» деп бужар нүгүлдү чыпшыр тудуп, хоптап, шаажылап турганын ам-даа эчизинге чедир сойгалап илередирин чон кончуг күзеп турар деп бодаар мен. Ындыг нүгүлдекчилер бары чоокку үеге чедир шуут билбейн чораан мен. Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы чораан бир хоочун мээң ачамны Иштики херектер дамызынга нүгүлдеп билдиришкин киргенин архив документилеринден илереп кээрге, дыка муңгараан мен. Баштай бүзүревейн пат болган мен.

Черле ынчаш чамдык улустуң бодап турары дег, «контрларның» ажы-төлдери дөргүл-төрелдери-биле репрессияның буруулуг кижилериниң аразында үскүлежиишкиннер, өжээн-чоннгаа болу бээр чадавас деп сезиглелдерге барымдаа чок, [illegible] амыдырал бадыткап турар. Мен база өске кижилер дег, нүгүлдекчилерниң дөргүл-төрелдеринге бичии-даа багай сеткилим чок. Оларда буруу чүү боор. Харын-даа репрессияларның буруулуг кижилериниң бирээзиниң оглу-биле репрессиялаан ачамның кижиниң уруу ог-бүле тудуп, ажы-төлдүг болганын билир мен.

Ылаңгыя репрессияның кол буруулуг кижизи С. Тока дээрзин А. Борбак-оол ажыы-биле бижээнин дидим чорук деп бодаар мен. С. Тока ынчан, шынап-ла, намның болгаш эрге-чагырганың бүрүн эргезин холунга ап алган чурттуң политиктиг удуртулганы баштап турган болгай. Репрессияны соксадыр-даа дээн болза, ооң эргези турган. «Элезинде боолаашкыннарда» бижээни дег, дүүн чаа-ла кады ажылдап, эдержип турганы эштерин «чоннуң дайзыннары» деп нүгүлдээш, кыра шаап, узуткап, каржы үүлгедигни кылган кижи С. Тока дээрзи маргыш чок. Бодунуң политиктиг удурланыкчыларын шак ынчаар узуткап каапкаш, Тывага бүгү эрге-чагырганы чаңгыс бодунуң холунга апканын база чүгле С. Токага чүдүүр чоруктуң ынчан кедереп эгелээнин чон билир. Репрессиядан корткан чон чүгле анаа тейлеп-чүдүүрүнге, алгап-йөрээринге, мактап-чашпаалаарынга өйлежип чорааның билир бис. Ол дугайын номнуң автору шын бижээн.

ТАР-ның ИХЯ-ның сайыды чораан О. Полаттың репрессияга буруузунуң улуу маргыш чок. Ол Полат безин мынча деп бижээнин утпаан бис: «38 чылда ИХЯ-ның байысаалга хереэниң материалдарын С. Токага чедирип турган бис, а ол айтыышкынны берип, резолюцияны салып турганын архивтен көрүп болур». Репрессияларның тыва чоннуң төөгүзүнге кандыг кара истерни арттырып кааның номдан номчуурга муңгаранчыг-даа, коргунчуг-даа.

Репрессияның кол буруулуг кижилерин чонга дыңнадып адаарын дилеп, ол даргаларга чаңгыс эвес катап барган мен. Оларның харыызы чаңгыс болган: «Репрессия кончуг нарын айтырыг-дыр. Далашкан херээ чок». А. С. Токаның бодунга та чеже катап дилег билдирипкен киирген кижи мен. Чаңгыс-даа катап харыы албаан мен. Ол дугайын солунга-даа бижип турдум.

Бистиң хүндүлүг эртемденивис Ю. Аранчын безин репрессия дугайында орус, тыва ийи солуннарга хөй хемчээлдиг материалдарны бижигилээн болгай. Ынчалза-даа репрессия дугайында догум тодаргай эвес, а оон кол буруулуг кижизи С. Токаны дыка-ла камгалап, ойзуп бижиди. Репрессияның үнүп келген чылдагааның-даа огулуг айытпаан, оон түңнели-даа билдинмес, анализи чок чүүл болган. Ол бижээн чүүлдеринде колдуунда Тываның шаг-дүптен бээр төөгүзүн коптарып, номчукчунуң кичээнгейин колдуунда өлче алаактырган.

«Элезинде боолаашкыннарда» бижип турары дег, репрессия дугайында ооң дириг херечилериниң сактыышкыннарын, анаа хамаарышкан материалдарны солуннарга арай боорда үндүрер турду. Оон кедерезе үндүрбес, кызып-кыяр, ындыг-мындыг деп янзы-бүрү чылдагааннар каккаш, харын шуут үндүрбес чоруктар турган. Черле ынчаш репрессияга хамаарышкан материалдарны солуннарга чырыдар, радиога дамчыдар туразы чок хөөннерни буруу шавар херек. Хамыкты хайындырып турган кижилерни бөгүн келгеш олар буруу чок деп, чон мегелеп турарынга кым чөпшээрежир боор. «Буруу чок кижилерни агартканы эки. Ынчалза-даа хоойлу-дүрүм ёзугаар агарган кижилерниң ат, фамилиязын республика солуннарынга бижип, чонга чарлаар ужурлуг. Агартыныышкын чүгле солунга чарлаан соонда ам шынныг болгаш күштүг болур» деп, А. Борбак-оол кончуг шын бижип турар.

Сөөлгү үеде ачам О. Танчайның мөчүзүн кайда чажырып хөмгенин билип алыр дээш, дыка-ла оралдажып келдим. Ийи-чаңгыс билир кижилер бар-даа болза, олар орта чугаалап бербес боор-дур. Та, ам-даа коргары ындыг чүве бе? Кем-буруу чокка шаажылатканнарны агартыр ажыл черле ынчаш бисте кончуг оожум чоруп турар.

Номда четпестер чок деп болбас. Катаптап бижип турар-даа черлер бар. Чамдык болуушкуннарны чүгле документалдыг талазынче кол чайган, а репрессияларга шаажылатканнарның амыдырал-чуртталгазын, ажы-чаңын болуну шиңчилеп көргени-биле элээн чуруп көргүскен болза, ном оон-даа солун болур ийик. Ол талазы-биле материалдар барык чок деп болур. Ындыг дириг херечилер ам бисте элээн арткан болгаш ону бижээн болза дыка эки турган. Чамдык четпестер турза-даа, А. Борбак-оолдуң «Элезинде боолаашкыннар» деп номун сөөлгү үнген номнарның эң дээрелериниң бирээзи деп бодаар мен.

Галина САЙЗУ.
Күш-ажылдың хоочуну.

КЕЛИН КЫС МЕН

Ажылыңдан бээ, кунчуум
Арай шаг чок, туруңкан кээр,
Аъш-чемим дээжин салып,
Ары-шээр чок хөөрежир мен —
Эптиг-ээлдек, чазык чаңныг,
Эргелиг-ле келин кыс мен.
Орай кежээ кунчуу, бээмге
Орун-дөжек эде салчып,
Оожук-пажын хайындырар мен —
Бөле тепкеш олуруптас,
Пөрүк эвес келин кыс мен.
Инек малын саай туттчуп,
Идик-хевин аштап чугжур,
Ада, ием—бээ, кунчуум
Айбылатпас кежээ кызы—
Кезээде-ле хүндүткелдиг,
Хертеш, чоргаар келин кыс мен.

Биче-оол САТ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕНИҢ В. КӨК ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

1992 чылдың март 14-те уран чүүл мастерлериниң киржилгези-биле

РЕТРО КОНЦЕРТ

болур.

Тургускан режиссёрлары А. Серен, В. Нанактаев.

Эгелээри 15 шакта.

КИНО

МАРТ 10-да

«НАЙЫРАЛ» «Феникс — воин, или Война амазонок» 9.10 10.50, 12.40, 14.30, 16.20 18.10. Видеозал: **«Возвращение живых трупов»** 9.10, 11.40, 13.40, 15.40 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ» **«Убийство свидетеля»** 12.30 14.30, 16.30, 18.20 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100.
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-36-82;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
☐ ниитилел политиктиг — 3-34-98;
☐ улус депутаттар Совединиң 3-36-25;
☐ медээлер болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23
☐ очулга — 3-34-39, 3-34-98;
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
☐ солун келбейн барганда
☐ бухгалтерия — 3-37-11;
— 2-32-75

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

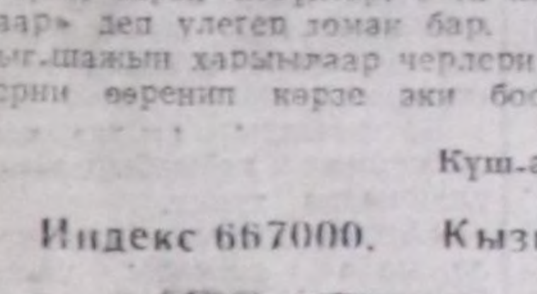Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 47.